

NR 2 2015

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

TEMANUMMER

SLOTTSTRÄDGÅRDAR

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktör och ansvarig utgivare universitetslektor Gert Jeppsson, Lund.

Redaktionskommitté

Professor Lars Berggren, Lund
1:e arkivarie fil. dr Elisabeth Reuterswärd, Lund
Professor Sten Skansjö, Lund
Fil.dr Bengt Söderberg, Lund

Innehåll

	Sid.
Förord	1
Gert Jeppsson: Skånska slottsträdgårdar under 1600-talet	
Försök till en inventering	2
Åsa Klintborg Ahlklo: Med Maclean i trädgården	17
Katharina Jeschke Henriksson: Trädgården och parken vid Johannishus slott i Blekinge	30

Förord

»Il faut cultiver notre jardin.» (Låt oss odla vår trädgård). Voltaire

När Voltaire låter huvudpersonen Candide i sin roman med samma namn (1759) uttala sentensen ovan som avslutningsord, hade en del av högadeln i Norden sedan 1500-talets slut börjat odla sina trädgårdar. Detta fortsatte i stegrad takt under 1600-talet och slottsträdgårdar blev ett nytt inslag i adelns livsstil. Då syftar jag närmast på de renässansinspirerade prydnadsträdgårdarna intill de många nyuppförda slotten under denna tidsepok.

I detta nummer av Ale står slottsträdgårdar i fokus genom tre uppsatser. Först redovisar undertecknad en inventering av de huvudgårdar i Skåne som ägde trädgård(-ar) under 1600-talet. Detta sker bl.a. med hjälp av ett – i detta avseende – tidigare ej utnyttjat material i Lunds landsarkiv bestående av fragmentariska trädgårdsnoteringar, instuckna bland huvudgårdsrannsakingar från 1682.

År 2012 framlade Åsa Klintborg Ahlklö en avhandling vid SLU i Alnarp, betitlad *Åkerns blomma. Trädgården som jordbrukets förebild i 1800-talets Skåne*. Temat i denna har hon utvecklat i uppsatsen *Maclean i trädgården*, där den store jordbruksreformatorns omdaningar på Svaneholm ses i ett trädgårdshistoriskt perspektiv, vilket är ett nytt grepp.

Blekinge, »Sveriges trädgård», representeras av landskapets enda huvudgård av betydelse, Johannishus. Katharina Jeschke Henriksson, som själv i närtid har restaurerat den nuvarande slottsparken, visar i sin uppsats hur olika stilideal har påverkat och förändrat den första trädgården från 1600-talets slut fram till idag.

Gert Jeppsson

Red. för Ale

Arkaisk portal till slottsträdgård. Övre delen av vinjetten till Abraham Fischers kopparstick efter Gerhard Burmans teckningar av skånska herrgårdar 1682, tryckta 1756. Lunds universitetsbibliotek.

Skånska slottsträdgårdar under 1600-talet

Försök till en inventering

Av Gert Jeppsson

Universitetslektor, red. för Ale, Lund

»Den som äger en trädgård och en boksamling saknar intet» (Cicero)

Litteraturen kring slottsträdgårdar i Skåne under 1700- och 1800-talen är tämligen riklig. Försöker man däremot att finna uppgifter från 1600-talet eller tidigare står man ganska tomhänt. Min strävan med denna uppsats är att ge belägg för huvudgårdar med någon typ av trädgård under tidig modern tid och därtill beskriva vissa sidor av dessa trädgårdars karaktär. Huvuddelen av faktauppgifterna kommer från otryckt källmaterial i Lunds landsarkiv.

Inledning

Landsbygdklosterna i Skåne har haft tillhörande klosterträdgårdar. Efter reformationen 1536 övergick majoriteten av dessa kloster till att under de följande knappt hundra åren bli privata adelshuvudgårdar. Någon eller möjligen några av dessa medeltida trädgårdar kan ha överlevt, som fallet verkar vara med Bäckaskog. Andra återigen tycks ha förfallit, då det tidigare klostret gått ur hand i hand under korta förläningsperioder, utan att ha varit bebott av någon ansvarstagande länsinnehavare. Övedskloster är ett sådant exempel. Tiden från reformationen fram till Roskildefreden 1658 har ibland kallats adelsväldets tid, en tid då många nya huvudgårdar grundades med tillhörande renässanslott. I anslutning till de senare möter vi i enstaka fall redan under 1500-talet uppgifter om anlagda trädgårdar, såsom vid Eriksholm (efter 1770 Trolleholm). Mera frekvent syns många huvudgårdar på 1600-talet vara förbundna med någon typ av trädgård. Detta verkar inte bara vara en synvilla, orsakad av ett rikare källmaterial utan även en återspeglning av verkligheten. Avsikten med denna uppsats är bl.a. att försöka visa vilka huvudgårdar som

hade trädgård på 1600-talet och, i den mån källmaterialet tillåter det, också upplysa om trädgårdarnas karaktär.

Källor

Som så ofta när historikern söker efter fakta som ligger utanför själva huvudspåret sviktar källmaterialet. Letar man efter huvudgårdarnas ägare, storlek, tilliggande bönder, avkastning och annan agrar information bär sökandet oftast någon frukt, men är man ute efter upplysning om vilka eventuella trädgårdar som fanns vid herresätena under 1600-talet ter sig läget svårare. De få bevarade godsarkiven från denna tid innehåller mest jordeböcker och åtkomsthandlingar. Dock äger vi två huvudkällor med bäring på uppsatsens ämne, som både kompletterar, bekräftar och överlappar varandra.

Den ena källan utgöres av tiondekommissionens rannsaktionsprotokoll över Skånes huvudgårdar år 1682.¹ Den andra är en bildkälla, nämligen fortifikationskaptenen Gerhard Buhrmans (adlad Gerhard von Burman) teckningar av skånska säterier och herrgårdar, som av honom »blifvit år 1680 aftagne, ritade och samlade».²

Den förstnämnda källan är en produkt av den nytillträdde svenska statens försvenskningprocess i Skåne, viljan att införa uniformitet på olika områden på 1680-talet, efter skånska krigets slut 1679. En av de många kommissioner som tillsattes av generalguvernören Rutger von Ascheberg för att skaffa in underlag åt det skånska guvernementet var tiondekommissionen av 1681. Dess mycket omfattningsrika slutmaterial, förvarat i Lunds landsarkiv, förelåg 1682 och innehåller bl.a. undersökningar och beskrivningar av nästan alla Skånes huvudgårdar med privilegier, adelsägda såväl som kronans. Dessa s.k. huvudgårdsrannsakingar upprättades schablonmässigt efter ett plakat som omfattar elva frågepunkter.³ I formuläret utsäges det inte explicit i någon av punkterna att förekomsten av trädgårdar vid herresätena skall efterforskas och anges, men trots detta har uppgifter om sådana ofta tagits med i de synnerligen noggranna beskrivningarna. Undersökningarna genomfördes häradsvis under kommissionens överinseende av tingsfogden med biträde av tingssskrivaren. En representant för ägaren – vanligen gårdsfogden – lämnade uppgift för respektive huvudgård. Flera gode män var också på plats. Man ser i slutdokumenten hur en viss tingsfogde systematiskt, mer eller mindre detaljrikt, omnämmt trädgårdar i sitt härad, medan en annan helt bortsett från dem. Längre fram skall jag redovisa antalet trädgårdar från denna källa.

Två år tidigare hade, som ovan nämnts, Gerhard Burman (1653–1701) rest runt i Skåne och avtecknat de 50 största herrgårdarna.⁴ Detta är en på samma gång både unik och värdefull källa, som avslöjar det eländiga tillståndet med avbrända och ruinerade huvudgårdsbyggnader efter krigsslutet 1679. Dessa planscher, 26 till antalet, som trycktes redan 1756 av Abraham Fischer, upptar i många fall också intilliggande trädgårdar. I den avslutande redovisningen uppräknas 29 trädgårdar. Genom att Burman genomgående

använder ett likartat maner för att markera träd, måste den reservationen göras att något fall som har tolkats som fruktträdgård i stället kan vara en annan form av plantering. Man skall också observera, att Burman har valt sitt tecknarperspektiv ur en sådan vinkel att presentationen av herresätet skulle bli optimal och då har han ibland ställt sig så, att han inte fått med en existerande trädgård på teckningen. Exempel på detta kommer att framgå längre fram.

Trädgårdarna på flera Burman-teckningar är både detaljerade och tydliga och måste, vad gäller läge och storlek, anses återge den bakomliggande verkligheten, och i övrigt utan nämnvärd schablonisering. Vi har nämligen en möjlighet att kontrollera teckningarnas källkvalitet, om vi särskilt studerar de ruinerade byggnaderna och herrgårdens utseende i övrigt och jämför dem med den deskriptiva bilden vi får i tiondekommissionen. Överensstämmelsen är påfallande stor. Smärre skillnader beror på att en del reparationsarbeten och återuppbyggnad kan ha och har utförts under tidsrymden mellan de två källornas tillkomst, 1680–1682.

Huvudgårdar med trädgård omkring 1680

Med hjälp av de ovan redovisade båda källorna skall jag försöka att göra en kvantitativ beräkning av antalet herrgårdar som hade någon form av trädgård.

Tiondekommissionen har 31 huvudgårdar som uppvisar trädgårdar. Detta skall sättas i relation till totala antalet adels- och kronohuvudgårdar som fanns i Skåne vid denna tid, ca 140. Det blir således mindre än en fjärdedel som har trädgårdar, men denna siffra (31) är åtskilligt för låg. Flera häradar, såsom de herrgårdstäta Torna och Luggude, saknar trädgårdsupplysningar i rannsakingarna. Svenstorp i det förra och Krapperup i det senare kan anföras som exempel på

huvudgårdar med välordnade renässansträdgårdar. Nästan alla huvudgårdar är medtagna 1682, endast ett par av kronans är utelämnade, t.ex. Börringekloster. Ett par anmärkningar behöver göras. Många huvudgårdar var tämligen små och här skall vi inte förvänta oss att finna trädgårdar. Undantag utgör dock t.ex. Havgård och Spannarp. Efter det att uppgörelsen om Bornholms lösen stod klar 1661, övergick sjutton adelshuvudgårdar i den svenska kronans ägo. Inte heller här kan man räkna med trädgårdsanläggningar.⁵ Lövestad i Färs härad uppträder som det lysande undantaget. De tillfälliga läntagarna/brukarna – ofta officerare – visade nämligen inget intresse för att underhålla gårdarna. Byggnaderna förföll i flera fall. Rent allmänt kan konstateras att det också rådde en downperiod efter skånska kriget för huvudgårdarna och i flera fall har vi konkreta uppgifter om illa skadade eller öde trädgårdar, såsom Vanås och Eriksholm.

Av de förut nämnda 31 huvudgårdarna finns 12 avbildade med trädgård hos Burman. Därtill kommer fyra, Vittskövle, Eriksholm, Näs, (idag Trollenäs) och Glimminge, där tecknaren placerat sig på en plats som gör att han inte haft trädgården i siktfältet, vilket vi vet och kan kontrollera genom exakta lägesangivningar i tiondekommissionens material. De återstående 15 har inte avbildats av Burman. Bland större herrgårdar av dessa som hade trädgårdar kan nämnas Maltesholm och Ovesholm, båda i Gärdshärad, samt Lövestad i Färs härad. Hos Burman saknar man också bilder av följande större huvudgårdar: Bollerup, Brodda, Hovdala, Häckeberga, Högestad, Röglå, Tosterup, Skillinge och Örup. Dessa ligger alla i härader där rannsakingarna innehåller sparsamt med trädgårdsnoteringar. Sett ur Burmans perspektiv så har han i 30 fall på planscherna avtecknat trädgårdar vid de totalt 49 herrgårdarna. I endast ett par fall blir man tveksam, där tecknarmaneret saknar

stringens, huruvida trädgård har funnits eller ej. Detta gäller exempelvis Näs och Barsebäck, men för Näs del vidimerar tiondekommissionen förekomsten av en trädgårdsanläggning. 17 av de 30 markerade trädgårdarna finns inte omnämnda av kommissionen. De här ovan anförda statistikuppgifterna skulle således leda fram till att 48 (31+17) huvudgårdar med säkerhet ägde trädgårdar, även om några av dem var synnerligen blygsamma. Det har tidigare också sagts, att vi på grund av brister i källmaterialet får räkna med ett mörkertal och att de 48 konstaterade trädgårdarna är ett minimiantal. Med hänsyn till vilka större huvudgårdar som fattas hos Burman och till vilka härader i tiondekommissionen som saknar trädgårdsuppgifter har jag – utan att här gå in på detaljerna för beräkningen – kommit fram till att högst omkring tio herrgårdar ytterligare kan ha haft trädgårdar av någon omfattning. Bland dessa fanns Torup och Krageholm, som enligt uppgift i Marie Hanssons *De skånska trädgårdarna* har belägg för trädgårdar 1609 respektive före 1699. Vi skulle alltså som slutresultat kunna fastslå, att knappt 60 huvudgårdar i Skåne har haft trädgårdar omkring 1680. Den avslutande schematiska översikten i denna uppsats visar namnen på alla de kända trädgårdshuvudgårdarna.

Diskussion angående några variabler med syfte på slottsträdgårdar

Källmaterialet ger, utöver det ovan kvantifierade resultatet också möjlighet till inblickar i vissa andra karakteristika för slottsträdgårdarna, såsom storlek, ålder, läge i förhållande till huvudbyggnaden, trädgårdstyp och funktion, arbetskraft, ekonomiskt utbyte och icke-botaniska inslag. Det skall betonas att mycket av det som i det följande anføres får stå som enskilda exempel på trädgårdskultur och inte tolkas som generella fakta. Verkligheten har med säkerhet också varit mångfacetterad.

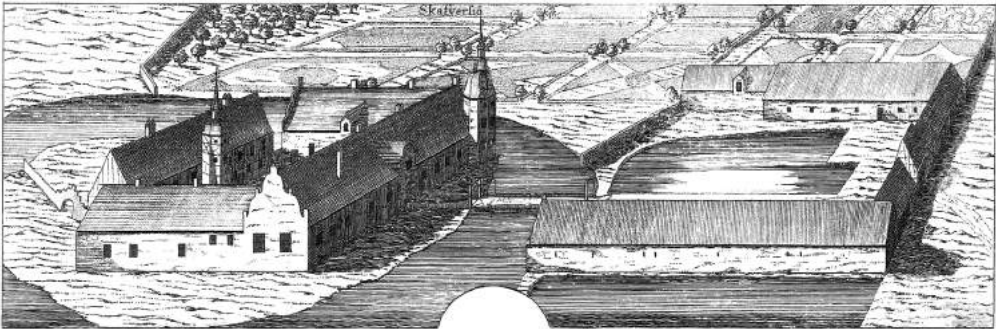

Bild 1. Skabersjö. Del av den troligen största slottsträdgården i Skåne under 1600-talet. Alla trädgårdstyper är representerade. Kan vara anlagd av Tage Ottesen Thott (död 1658), kallad »skånske kungen». Burman-Fischer »Prospec-ter» 1680, 1756.

Storlek

Spännvidden var mycket markant mellan trädgårdarna vad ytan beträffar. De allra största omfattade cirka två tunnland, humlegården oräknad. Eriksholms 1500-talsträdgård omfattade 11 000 m². Vittskövle, med sin ännu idag bevarade muromgärdade trädgårdsplats, Skabersjö, Bäckaskog och Vrams Gunnarstorp utgör andra exempel på huvudgårdar med mycket stora anläggningar. Ofta fick dessa omfattande trädgårdar anläggas helt eller delvis utanför själva gårdsområdet, särskilt om vallgravar begränsade detta.

På den andra ytterlighetskanten har vi så obetydliga trädgårdar nämnda i huvudgårdsbeskrivningarna, att det är tveksamt om de per definition skall räknas som sådana. Några exempel. Spannarp i S.Åsbo härad säges ha »en humblehafue och någle fruchta trär» och Dragesholm i samma härad har bara en kålhage. Vollsjö med sina »20 Eplethräher af gamla och nya» hade inte heller mycket att skryta med. Naturligt nog finns dessa och liknande upplysningar vid de små säterierna. Vollsjö var visserligen inte litet men var å andra sidan ett av kronan misskött Bornholms lösengods på väg att styckas upp vid denna tid.

Ålder

I ingressen antyddes möjligheten att Bäckaskog kunde ha haft en trädgård på 1600-talet med kontinuitet från klostertiden. Det verkar i så fall vara det enda landsbygdklostret härvidlag. Källmaterialet bär inga spår av att t.ex. Bosjö, Dalby och Herrevad skulle ha haft trädgårdar under den här undersökta perioden. Uppgifter saknas om Börtingekloster. Vi har ett fåtal upplysningar, direkta eller indirekta, om slottsträdgårdar från slutet av 1500-talet. Bristen på källuppgifter utesluter givetvis inte möjligheten att flera av de trädgårdar som redovisas i den avslutande översikten kan ha ett femtonhundratalsursprung. Ven hörde till Själland före Köpenhamnsfreden 1660. Vi har därifrån utförliga uppgifter om Tycho Brahes trädgård på hans Uraniborg, anlagd på 1580- och 1590-tal. Den är idag delvis återskapad. En som medverkade vid anläggandet av denna renässansträdgård med eget arbete var Tychos syster Sophie Brahe (1556–1643), som jämväl var slottsfru på Eriksholm gift med Otte Thott.⁶ Tycho Brahe, som lämnade Ven 1597, har i bevarade brev på latin till sin lärda syster berömt henne för hennes egenhändigt nyanlagda, makalösa trädgård på Eriksholm. Den har uppenbarligen skapats

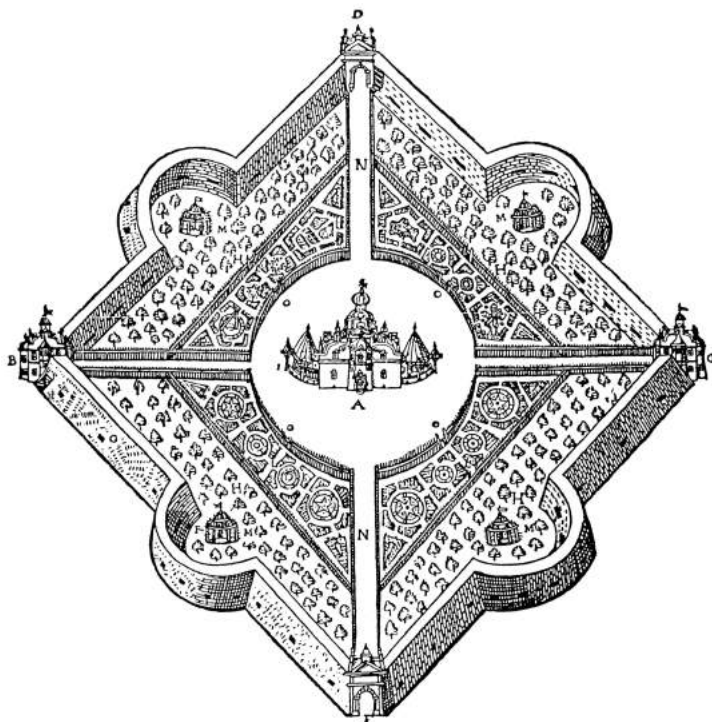

Bild 2. Teckning från 1596 av Tycho Brahes idealträdgård omkring hans sagoslott Uraniborg på Ven. Bild från Ale 2:1992.

vid samma tid som broderns vid Uraniborg och var en trädgård »som lät tala om sig». Ett smakprov ur Tychos brev i dansk översättning serveras här:⁷

... hun har vid sin gaard Eriksholm /.../ anlagt en meget smuk Have til hvilken der neppe findes Mage i disse nordlige Egne af Verden; den har /.../ kostet henne stor Anstrengelse og flitigt Arbeide og er anlagt // med hensyn til Beplantningen med Traeer af forskjellig slags og Dyrkingen af Haveurter og hvad ellers hører til, er indrettet paa behørig Maade på et Sted, hvor det tidligere ikke fandtes noget saadant ...

Äldre trädgårdar, från 1500-talets senare hälft, indikeras också vid ett par före detta huvudgårdar 1682, som förvånansvärt nog är upptagna i materialet. Det är Stierneholm, avknoppat från Svaneholm i samband med skiftet 1538 efter Mauritz Jepsen Sparre till Svaneholm, i Vemmenhög's härad och Färlövsholm i Östra Göinge härad. Stierneholm byggdes 1540–1550 av Mogens Henriksen

Gyldenstjerne (död 1569) och lades öde redan under 1600-talets första år. Den stora »frugthage» som omtalas »strax vedh gården», ruinen, torde ha anlagts av ovannämnde Mogens Gyldenstjerne, som bodde på och skrev sig till gården. Namnen och efterträddaren, äldste sonen, fokuserade mer på Bjersgård dit han flyttade och framstår således inte som trolig trädgårdsanläggare.⁸ Färlövsholm i sin tur, som uppges ha »skiöne Trädgårdar och fruchte hager», hade sedan mitten av 1600-talet ingen egen huvudgårdsdrift. Denna var flyttad till ladugården Araslöv.⁹ Kontexten kring uppgifterna om det medeltida Färlövsholm tyder på en gammal trädgård. I flera fall, t.ex. Ovesholm i Gärd's härad, talas det om »gamla frukteträn». Uttryck som detta leder tanken tillbaka åtminstone till 1600-talets första hälft, kanske ännu längre.

Huvudgårdsrannsakingarna visar också upp exempel på pågående trädgårdsanläggande. Så är fallet med det relativt unga Mal-

Bild 3. Maltesholm. Huvudgården anlades 1635–1638. Trädgårdens olika avdelningar kan urskiljas. Till vänster ses prydsträdgården med renässansmönster, till höger om gångvägen de långsmala bäddarna med köksväxter och i fonden fruktträd. Ett stort antal personer – troligen några av gårdens 14 hoverigörande gatehusmän i Sönnarslöv – är sysselsatta med trädgårdsarbete. Oljemålningen av en anonym konstnär säges vara från tiden för huvudgårdens uppförande, dvs ca 1640, men detta måste starkt ifrågasättas. Trädgården är på tavlan fullt uppvuxen med höga träd, och här fanns ingenting före Maltesholm. Tivlet bestyrkes dessutom av TK 1682, som omtalar att trädgården då ännu var under anläggning och endast bestod av »en frukthage och en kryddgård». Ladugården som ses till höger på tavlan var ännu 1682 taktäckt med »rör och halm»!

tesholm i Gärdhs härad, grundat omkring 1635, om vilket det konstateras att »der är och Een frugthage, och kryddgård hoos mäns eij fulfärdigt». På Vegeholm i Södra Åsbo härad fanns redan en liten trädgård innanför vallgraven, men nu, 1682 hade man »östen för grofuen begynt En nü Trädgårdh medh Kålhage». Stor aktivitet uppvisas på Bornholms lösen-godset Lövestad i Färs härad, där innehavaren själv hitintills låtit plantera 80 fruktträd men har »ennu pladtz till 400 Träher att Säthia». Samma sak gällde humlehagen, nyss anlagd till 300 stänger men med utrymme för ytterligare 700. Man kan beräkna att totalt kräver den senare, fullt ut-

byggd, en areal mellan ett halvt och ett tunnland.

Utseende, funktion och läge

Både vid ett visuellt studium av trädgårdarna på Burmans planscher och vid läsning av de relativt få, litet utförligare trädgårdsbeskrivningarna i den anförda källan 1682 får man en heterogen bild. Egentligen borde begreppet trädgård skrivas i pluralis vad gäller många huvudgårdar, eftersom åtminstone ett tiotal hade två t.o.m. tre trädgårdar, då med separerade funktioner (se bild 4). Det bör här inskjutas en terminologisk förklaring. Termen trädgård är inte kristallklar till sin användning

Bild 4. Krapperup. Exempel på huvudgård med mer än en trädgård, men med olika funktion. Burman-Fischer »Prospecter», 1680, 1756.

under 1600-talets slut i Skåne. Oftast avser skrivarna med ordet en trädbevuxen plats, en fruktträdgård eller frukthave. När det är fråga om blomster- eller köksträdgård möter man många gånger danska/ skånska termer som urtheve, urtegård, luthave el. dyl.

Om trädgården låg som en arkitektonisk helhet omkring huvudbyggnaden, innanför eventuella vallgravar, var den för det mesta öppen – för att exponeras och för att framhäva slottsbyggnaden. Undantag fanns, som exempelvis Bäckaskog (bild 5), och för den delen också Tycho Brahes Uraniborg. Den distanserade trädgården, utanför själva gårdstomten, var å andra sidan nästan alltid instängslad, av det praktiska skälet att den skulle skyddas från inkräktande djur. Ingårdningen kunde utgöras av en hög mur, som

den som ännu står på Vittskövle, flätat risgärde som Marsvinsholm, stående plank som Bäckaskog eller, vad som var vanligast, stengärdesgård. När det gäller trädgårdens läge i förhållande till huvudbyggnaden, framgår det av undersökningsmaterialet, att drygt en tredjedel, cirka sjutton stycken, var belägna med i varje fall någon del omkring denna. Många av de övriga fallen går det inte bestämt att uttala sig om, eftersom lägesangivningen »bredvid» är något svävande.

Trädgårdens funktionella sida har skymtat fram då och då i det föregående. När en huvudgård var så fullständigt utrustad med olika trädgårdsavdelningar, skulle det finnas fruktträdgård, blomster- eller prydnadsträdgård, köksträdgård som innefattade grönsaksdel, kryddgård också med medicinalväx-

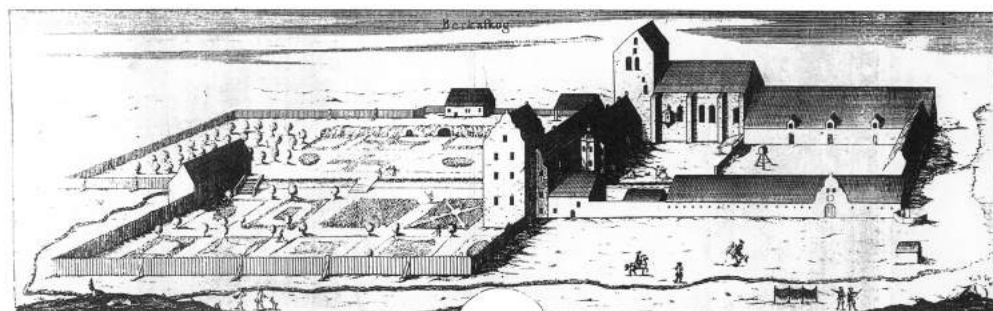

Bild 5. Bäckaskog. Trädgården ligger intill mangårdsbyggnaden men är ändå inhägnad. De olika trädgårdsavdelningarna kan urskiljas. Trädgårdsmästarens hus ligger i trädgårdens övre del, en vattenmölla till vänster. Burman-Fischer »Prospecter», 1680, 1756.

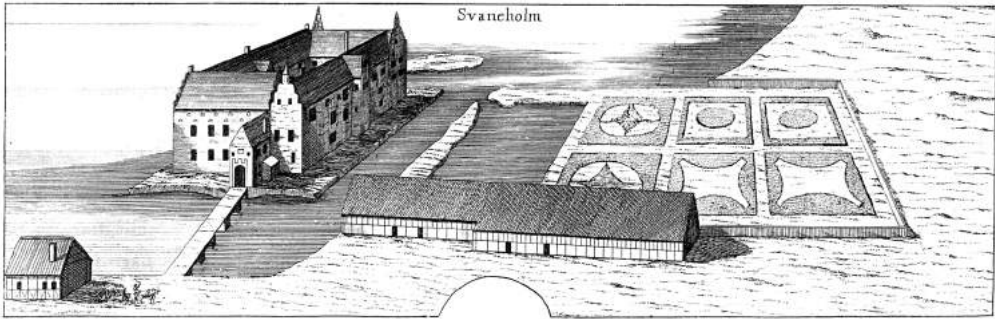

Bild 6. Svaneholms renässansträdgård hundra år före Macleans tid. Burman-Fischer »Prospecter» 1680, 1756.

ter, kålgård och humlegård. Men långt ifrån alla trädgårdsherrgårdar hade allt detta. Ofta fanns bara en fruktträdgård. Kålgård och humlegård tycks mestadels ha legat för sig själva. Även om det endast fanns en enda trädgårdsanläggning, kunde den vara uppdelad i specialavdelningar. Burmans teckning av Bäckaskog (bild 5) ger oss ett bra exempel på hur trädgården kunde vara indelad. Längst i väster ligger fruktträdgården, öster därom finns en nyttoavdelning med köksland, och får vi förmoda, kryddgård och kanske kålland. Längst i söder, på andra sidan den avgränsande kanalen, möter den renässansinspirerade prydnadsträdgården.

Det är den senare, den som i tiden var innovativ, trädgårdsidealet på modet, internationellt inspirerad, som tilldrar sig störst uppmärksamhet. Den var indelad i rabatter och rätvinkliga kvarter, kantade oftast med buxbomshäckar och avdelade från varandra genom grusgångar. De odlade ytorna bildade många gånger geometriska mönster och låg symmetriskt i förhållande till varandra. Svaneholm, som behandlas i en annan uppsats i detta Ale-häfte, kan tjäna som illustration till denna beskrivning. Symmetri och geometri är arkitektoniska nyckelbegrepp, här som inom arkitekturen i övrigt under renässansen. Man tycker sig se likheter och gemensamma bakomliggande mönster hos flera av de avbildade renässansträdgårdarna på Burmans bilder och

troligtvis är det en korrekt iakttagelse. Utländska mönsterböcker över trädgårdsanläggningar började bli kända i Norden under 1500-talets slut.¹⁰ I extrema fall, som t.ex. den nämnda Tycho Brahes trädgård, ger dessa perfektionistiska, dekorativa broderimönster associationer till orientaliska mattor.

Detta koncentrat av karakteristika gällande renässansträdgårdar kan tyckas vara mycket otillräckligt, men det faller utanför ramen för denna undersökning att gå in på internationella förebilder och jämförelser, att analysera olika trädgårdars mönster m.m. eller ännu mindre att beskriva den botaniska trädgårdskulturen.¹¹

Skötsel och arbetskraft

Om vi håller oss till de större trädgårdarna med både »urtehave» och »frukthave», finner vi, att det ingick en trädgårdsmästare i huvudgårdens personalstat.¹² I flera fall kan vi både på Burmans teckningar och i beskrivningarna bli upplysta om att trädgårdsmästaren hade sitt bostadshus inne i själva trädgården. Det utsäges tydligt för Bäckaskog, att där fanns »en skön Zierligh hage eller trädgårdh huaruthj en trädgårdsmästare boer, som dhen wedh macht och i Esse håller». I Vittskövles trädgård »är et Lüsthuis och et annat huus som trädgårdsmästaren i boer», och på Eriksholm fanns både Urtehuset och Humlehuset. På några Burman-teckningar

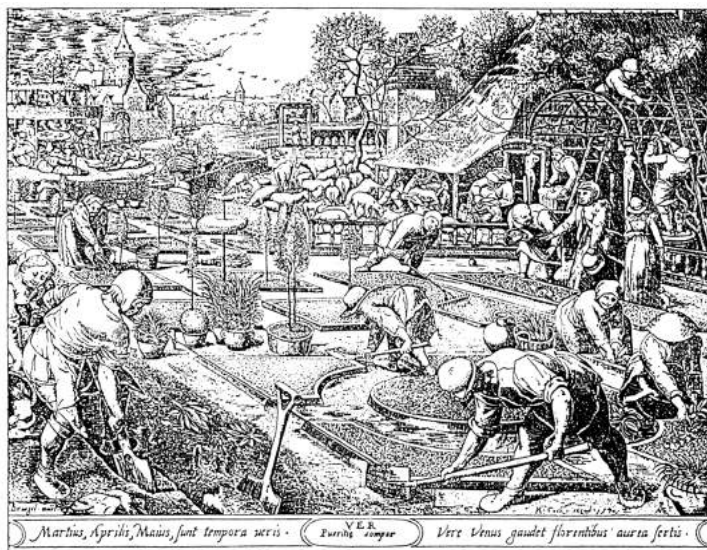

Bild 7. Vårbruk i trädgården enligt Pieter Brueghels d.ä. (omkr 1525–1569) tavla före 1570. Trädgårdsmästaren informerar och förevisar ägaren. Bakom dem pågår arbetet med uppförandet eller reparationen av drivhuset eller lusthuset – eller en s.k. lövgång. I trädgårdens borte del ses bigården och tidens »gräsklippning» – färbete. Stick från Brastelaer, 1570. Bilden införd i Ale 2:1992.

får man också tolka byggnader i trädgårdarna som trädgårdsmästarens hus, t.ex. på Duveke och Rosendal.

De stora trädgårdarna, som i det föregående nämnts och många därtill, krävde en arbetsinsats för driften som vida översteg vad en enskild trädgårdsmästare klarade av. Ett studium av Pieter Brueghels d.ä. (omkring 1525–1569) bild som visar trädgårdsarbetet på våren kan ge en viss vägledning (bild 7). Notisen i huvudgårdsbeskrivningarna under Bäckaskog ger säkerligen svaret på frågan varifrån arbetskraften till trädgårdsdriften vanligen hämtades. Det heter att trädgården hålles vid makt »medh gathehusfolcket der i socknets tilhielp och dagswercke». Till Bäckaskog låg 20 gatehus.¹³ I annat sammanhang har jag undersökt gatehus och gatehusmän vid huvudgårdarna i Skåne. Det framkom därvid i jordeböckerna att i ett fåtal fall är yrkesbeteckningar såsom urtagårdsman och trädgårdsmästare nämnda. Det döljer sig säkerligen åtskilligt flera sådana yrkesmän i materialet, men yrkestitlar är sällan redovisade.¹⁴

Det kan också framhållas att trädgårds-

mästaren, tillsammans med jägaren och fiskaren, hade en speciell ställning vid de större huvudgårdarna. De stod godshushållet och även ägarefamiljen närmare än övriga gatehusmän. De var näringsidkare och inte tjänstepersonal, som mera synligt bidrog till godshushållningen.

Ekonomiskt utbyte

Trädgårdens betydelse för godsekonomin har legat i naturprodukternas bidrag till självhushållet, men torde i övrigt ha varit marginell eller i de flesta fall ingen alls, om man ser till externa intäkter. Den grönskande, blomstrande renässanslika slottsträdgården var för lust, och kunde avnjutas från det centralt belägna lusthuset, men det har av det tidigare framgått att det kunde finnas fler avdelningar i trädgården eller flera separata trädgårdar. Kryddgård, köksträdgård och kålhage bidrog främst till det interna gårdshushållet men kunde även ge viss avkastning, som visas i uppsatsen om Johannishus i detta Alehäfte.¹⁵ Det fanns dock åtminstone en odling som på vissa huvudgårdar skapade inkomster och producerades för avsalu, och det

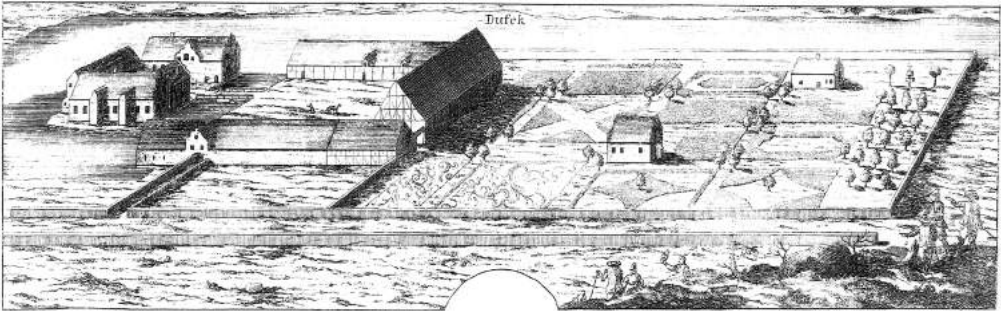

Bild 8. Även en medelstor huvudgård som Duffek kunde ha en stor och praktfull trädgård. Trädgårdsmästarens hus har sin plats inne i trädgården.

var humlen. Det var en gröda, som när den var storskalig, stod på gränsen till jordbruket, men humleodlingen redovisas i källmaterialet alltid tillsammans med trädgården. Vi har exempel på att det kunde finnas en särskild humleansvarig och att humlegårdarnas areal ibland uppgick till ett tunnland (ca 5 000 m²). På Eriksholm fanns det plats för 1 500 kupa-stänger, på Lövestad 700. »En lagom stor humlehage», som uttrycket låter i samband med Maltesholm, har säkerligen funnits vid de flesta huvudgårdar med eget kontinuerligt hushåll, utan att detta kommer till synes överallt i källmaterialet. Explicit nämnes humlegårdar vid Brodda, Rönneholm och Spannarp, utöver redan anförda exempel.

Utan att mitt använda källmaterial uttryckligen ger många belägg, måste man ändå anta att gods som haft fruktträdgårdar omfattande flera hundra träd också har haft frukt till avsalu. Man kan också fråga sig om all kålen behövts till självhushållet, när arealen har varit så stor som 500 m² eller större.

Icke-botaniska inslag i trädgården

Det har i den tidigare framställningen omtalats att hus av olika slag kunde vara belägna i en slottsträdgård. Mera ovanligt var att en mölla, som vid Bäckaskog, låg i trädgården. Även Eriksholm, som hade sin stora trädgård liggande i Møllevången, tycks ha haft möllan

involverad.¹⁶ Det mest frekventa byggnadsinslaget var dock lusthuset, en modern utsmyckning, oftast placerad mitt i trädgårdens renässansdel. Denna vilo- och utsiktsplats har givetvis haft varierande arkitektur, men ett exempel från Tunbyholm i Ingelstads härad beskrivs så här: ».../ huor udj findes en grund Murat lüsthuss, betæcht med skiefuersteen, er Ingen Vinduer udj». Mera sällan omtalas att fiskedammar ingår i en trädgård, som på Vrams Gunnarstorp och Tommarp. Helt unikt är att man har en kanal med ålkista som på Bäckaskog. På Burmans teckningar går det i några fall att urskilja att ägaren eller trädgårdsmästaren satt ut fristående urnor för växter. Däremot påträffas inte orangerier eller drivhus någonstans, något som längre fram i tiden skulle bli ett inte helt ovanligt inslag i trädgårdskulturen vid slotten.

Avslutning

Trädgårdar i anslutning till huvudgårdar är en modernitet, som börjar slå igenom, särskilt på högadelns herrgårdar, i slutet av 1500-talet för att vid 1600-talets sista kvartsekel ha fått fäste på mer än ett femtiotal ställen. Detta utgör trots allt en minoritet av det totala antalet adels- och kronohuvudgårdar. Det har i det föregående också framgått att termen trädgård står för många funktionella

varianter redan vid denna tid. Om vi håller oss till, det nya trädgårdsidealet, de renässansinspirerade anläggningarna, framgår det att många utgör en förlängning av de under tidig modern tid nybyggda slotten. De utgjorde tillsammans med mangårdsbyggnaden en arkitektonisk helhet. Många ägare hade som unga gjort bildningsresor ute i Europa, »la grande tour», sett nyheter och inspirerats, också av trädgårdar – främst kanske i Tyskland och Holland –, och förverkligat de nya ideerna på hemmaplan. Den nya tiden fram till 1658 har kallats »adelsväldets tid». Resurserna växte snabbare än någonsin hos de enskilda herrgårdsägarna på grund av högkonjunkturen inom jordbruket. Det blev pengar över att satsa på improduktiva investeringar som slott och trädgårdar. Tiden efter reformationen 1536 karakteriseras av att många nya huvudgårdar grundades, godsens egen domän blev större genom nedläggning av bondgårdar och byar och att antalet fästegårdar ökade och därmed också landgilleinkomsterna. Något som är av vikt att betona i detta sammanhang, är det förhållandet att de medeltida huvudgårdarna under perioden 1536–1658 i de allra flesta fall bröt sig ut ur bygemenskapen och blev solitärt belägna, antingen genom att huvudgårdsbyn slukades och lades ned under huvudgården eller att den senare flyttade till ett nytt, ensamt läge. Detta var primärt för en trädgårdsanläggning, att man hade plats. Det medeltida frälsets storgårdar hade vanligtvis legat i by med sin jord ägoblandad (»i flaed») med böndernas. Detta ovan skisserade paradigmskifte inom den agrara huvudgårdssektorn skall ses i ett sammanhang tillsammans med skapandet av slottsträdgårdar och följer också parallellt i tiden.¹⁷

Om de adliga privata ägarna lagt ned engagemang och arbete vad gäller slottsträdgårdarna under 1600-talet vet vi tyvärr konkret ganska litet om, men vi kan som en hållbar arbetshypotes hävda att så har varit fallet. I

det föregående har ett par exempel lyfts fram, Sophia Brahe på Eriksholm – och Uraniborg – samt översten Carl Gyllenpistol på Lövestad. Trädgården blev för många herrgårdsägande, renässansinfluerade adelsmän en statussymbol, som signalerade estetiska, intellektuella och sociala ambitioner och vittnade om internationella kontakter (många växter var importerade) för besökande gäster och det omgivande samhället. Slottsträdgården blev ansiktet utåt och samtidigt ett nytt rum att vistas och umgås i för renässansmänniskan.

Innovationer spreds förr hierarkiskt uppifrån och ned i samhället. Det skulle dröja omkring 200 år, innan bondgårdarna började omges med trädgårdar. Vanligen hade dessa tidigare haft en kålgård intill husen. Skiftesreformerna med åtföljande bysprängningar i början av 1800-talet gav det nödvändiga svängrummet för dessa.

Bild 9. Blomsterbukett målad av Jan Brueghel d.ä. (1568–1625) cirka 1600. De blommor som syns på bilden har troligen också vuxit i skånska prydnadsträdgårdar vid slotten.

Schematisk översikt över slottsträdgårdar i Skåne 1680/1682.

Härad och huvudgård	Källa vari trädgården är redovisad		Trädgårdsbeskrivning
	TK	Burman	
<i>Torna</i>			
Svenstorp		x	En tvådelad träplansinhägnad trädgård framför slottsentrén Renässansinslag
<i>Bara</i>			
Skabersjö	x	x	»Finnes en skiön trädgård» Den största eller en av de största huvudgårdsträdgårdarna med alla avdelningar representerade
Häckeberga	x		»Östen vedh gården är en liden wacker träd- och wrttehage, som igienom en wrttegårdsman wähl vedh macht hollas»
<i>Vemmenhög</i>			
Stjärneholm	x		»Strax vedh gården ligger en stor frugthage»
Brodda	x		»ähr och Wedh gården en schiön frugt- och homellhage»
Jordberga	x	x	»Tuene Store frugtehager ähr Vidh gårdhen»
Havgård	x		»Frugtehave dertill ehr och goed»
Dybeck	x	x	»befinnes och schiön frugt- och Wrtehage dertill ware anlagt»
Svaneholm		x	Medelstor renässansträdgård söder om slottet
<i>Ljunits</i>			
Marsvinsholm		x	Stor risingärdad trädgård nära slottet Renässansdel. Frukträdgård. Lusthus
<i>Herrestad</i>			
Bjärsjöholm		x	Liten frukträdgård på östra sidan om slottet
<i>Ingelstad</i>			
Tunbyholm	x	x	»Vesten for thårskeladerne, er en traedgård, med Brantmur Runden omkring, huor udj findes en grund Muuret lüsthuss, betaeckt medskiefuersteen, er Ingen Vinduer udj»
<i>Harjager</i>			
Örtofta		x	Frukträdgård
Barsebäck		x	Frukträdgårdar på alla sidor om gården, utanför vallgraven
Ellinge		x	Liten renässanslik prydnadsträdgård i anslutning till en av längorna
<i>Färs</i>			
Vollsjö	x		»Bridhwedh herregården ligger en hage, huaruthinnan finnes 20 Epleträher af gamla och unga»
Lövestad	x		»Trägårdhen wedh Mangårdhen Ehr wel Situerat, och belägen på 3ne Sidor om Sielfua Mangårdhen, dhen Hr Översten Sielff har anlagt dheels aff öde Marck dheels aff åcker, haffuer och Läht Planthera 80 Träher, och fins ennu pladtz till 400 Träher att Säfhia. Humblegårdh Nüs ahnlagdt till 300 Stänger, Men then Pladtzen som Hr Öfwersten dher till Indtagett, kan ännu Plantheras 700 Stänger»
Sövde		x	Muromgårdad mindre prydnadsträdgård alldeles söder om slottet
Övedskloster		x	Stor ingärdad trädgård söder om ladugården
<i>Onsjö</i>			
Eriksholm			
(Trolleholm)	x		»Och östan till med ladhugården ... findis Ericksholms trägårdh»
Näs (Trollenäs)	x		»Wid gårdhen är tvänne hagar till vrther och frugtehagar, medh hvar sit steendjcke förvakra»

forts.

Forts.

Härad och huvudgård	Källa vari trädgården är redovisad		Trädgårdsbeskrivning
	TK	Burman	
Rönneholm	x		»en liten vrthehage innan för bröggarne Vtan om windbroen en kålhage och humblegårdh med några stöcken fruchteträn vthj»
<i>Luggude</i>			
Duege (Duveke)	x	x	»uthj sielffwa fruchte hagen findes Tuene grundmurede huuse»
Krapperup		x	Två trädgårdar, en renässanslik med fruktträdsavdelning söder om slottet, en köksträdgård norr om
<i>Kulla-</i>			
Gunnarstorp		x	Fruktträdgård (-ar?)
Billesholm		x	Stor trädgård på tre sidor runt huvudhuvudbyggnaden
Rosendal		x	Trädgård utanför vallgraven med lusthus och troligen trädgårdsmästarehus
<i>S. Åsbo</i>			
Vegeholm	x	x	»och dher Innanför en Liitten Trädgård, Östen, Sönden och Vesten om samme gårdz büg-Ningh, och östen för grofuen Begünt En nü Trägårdh medh Kålhage»
<i>Vrams</i>			
Gunnarstorp	x	x	»Item omkring gården på alle föra Sijdohr, Untagende Portkiörslen, Vacker trägårdh och Vrthehage, med en Liitten fiskedam utj»
Spannarp	x		»befins en humblehafue och någle fruchtaträr»
Tommarp	x	x	»Item östen gården, En trägårdh, och någenlunde with macht» Sex anlagda karpdammar i trädgården.
Dragesholm	x		»der Ved en Kålhage»
<i>Frosta</i>			
Ousby		x	Två mindre plankomgårdade köks?-trädgårdar
Skarhult		x	fruktträdgård intill slottet
Löberöd		x	Fruktträdgård m.m. Lusthus. Formklippta träd och krukväxter.
Hjularöd	x	x	»Ved gården er en sköhn lusthage och En stor träägårdh»
Harlösa	x		»deszuthen enn sköhn urtehage wed Gården och en träägård»
<i>Järrestad</i>			
Glimminge	x		»Wästen om Ladegårdhen Een skiön träägårdh»
<i>Albo</i>			
Svabesholm	x		»Een Trägårdh ligger Straxt wedh Mangårdhen»
<i>Gärds</i>			
Vittskövle	x		»En stoor frugthage och krydgårdh indhägnadh, hwaruthinnan är åtskiellige slags frugt trän, ligger straxt synnan för ladugården uthom wynnebrüggen. I samme trädårdh är et Lüsthuis och et annat huus som trädgårdsmästaren ibor»
Ovesholm	x		»Tätt op till Ladugården, Een trädgård med steengjärde omkring, dog intet uthan gamla fruketrän dheruthj»
Ugerup	x	x	»wedh mangården finnis tuenne hager anlagde och dhen Enne medh poder/pagoder?/ och frugteträn uthj wäll funderade»
Maltesholm	x		»der er och Een frugthage, och kryddgård hoos mäns ejj fulfärdigt, så är ther och een lagom stoor homnehage hoos bemt: gårdh»

forts.

Forts.

Härad och huvudgård	Källa vari trädgården är redovisad		Trädgårdsbeskrivning
	TK	Burman	
<i>V. Göinge</i>			
Sandby	x	x	»Till samme Sätterer ehr ehni skiön Trägårdh»
<i>Ö. Göinge</i>			
Färlövsholm	x		»Skiöne Trägarder och fruchte hager finnes dher»
Vanås	x	x	»Thrégården befinnes ware meste dhellen förderfuet udi kriget»
<i>Villand</i>			
Bäckaskog	x	x	»är der och en skiön och Zierligh hage eller trägårdh huaruthj en trädgårds-mästare boer, som dhen wedh macht och i Esse håller, medh gathehuus-folcket der i socknets tilhielp och dagsvercke huarst och finnes i samma trägårdh på en Canal som derigiännom lopper, en Miölquarn och en åhlekieste»
Ljungby		x	Ingärdad, stor fruktträdgård
S:a 48	31	30	

Summary

This paper deals with the topic of castle gardens in Scania. The epoch is the seventeenth century but with a few examples also towards the end of the sixteenth century. The focus of the investigation is to analyse which and how many manorial estates that had some type of garden at the time. The sources consist mainly of fragments of information about gardens in discriptions of manorial estates from 1682, carried out by a public commission, and drawings of these manor houses made in 1680 by a fortification captain by the name of Gerhard Burman. The former source is available in the region archives of Lund and the latter in the university library of Lund.

Scania was the province in Scandinavia that had the highest density of manorial estates, in total about 140. Among these, less than 60 had some type of garden, but clearly, it was nevertheless a minority. The investigation furthermore shows that these castle gardens were highly heterogenous. Function, location, age, extension and appearance are some of the variables that are discussed in

this paper. The most sensationable garden innovation during this period is the creation of the Renaissance garden for pleasure, following the continental fashion. This is a phenomenon only seen associated with the largest and most prominent manor houses. The geometrical and symmetrical shaped Renaissance gardens were only established for decorative purposes, mostly situated close to the manor building, and created a harmonic and architectonic entity with the latter. Besides, they represented symbols of power and wealth, which reflected the noblemen's attitude towards the surrounding society.

Noter

¹ Tiondekommissionen 1682 (TK). I Lunds landsarkiv förvaras två väldiga volymer om tillsammans nästan 2000 folianter. De innehåller resultatet av kommissionens arbete. Det är föga förvånansvärt om ett par rader rörande trädgårdar, instuckna här och där och därtill svårästa, tidigare har undgått forskningen. – Där inga andra källhänvisningar lämnas har sakuppgifterna hämtats från TK.

² Originalet i LUB (Lunds universitetsbibliotek). *Prospecter af fåtskillige märkvärdige Byggnader, Säterier och Herre Gårdar uti Skåne*. Tryckt av Abraham Fischer

1756. – En av de femtio bilderna är inte någon egentlig herrgård utan Torsebro krutbruk norr om Kristianstad.

³ Frågeformuläret är tryckt i C.G. Weibull, *Skånska sätesgårdar 1682*, HTS, band 5, s. 31f.

⁴ Gerhard Burman, vars karriär slutade med graden generalkvartermästarelöjtnant, deltog bl.a. i slaget vid Lund 1676 och fick efter kriget fortsatt kommendering i Skåne. Utöver verket *Skånska Prospector* är han mest känd som kartograf, upphovsman till bl.a. skånekartan av 1684.

⁵ Jeppsson, 2006, passim.

⁶ Andersson, 1992, s. 26–32.

⁷ Citat efter Klintborg Ahlklo, s.100, som i sin tur bygger på Carl Trolle-Bonde, *Trolleholm förr och nu*, del IV, s. 35.

⁸ Larsson, 1969, s. 42f.

⁹ Jeppsson, 1967, s. 20f.

¹⁰ Andersson, 1992, s. 31 och där anförda exempel på mönsterböcker.

¹¹ Henriksson, 2015, s. xx. I köksträdgården upptages följande arter: kål, kålrötter, gurkor, meloner sparris, persilja, mejram, rosmarin, frukt och bär. – Klintborg Ahlklo, 2002, s. 178 tillfogar morötter, ärtor och kanske även pumpor, bondbönor och jordärtskockor.

¹² Henriksson, 2015, s. xx. För Johannishus herrgård i Blekinge anføres från en något senare tidpunkt (1730-talet) hur trädgårdsmästaren har göromålen i trädgården reglerade och specificerade. Han har hjälp i sitt arbete av gatehusmän (torpare).

¹³ Jeppsson, 2002, s. 57. – Henriksson har exempel på flera hundra årsdagsverken i trädgården på Johannishus.

¹⁴ Jeppsson, 2002, s. 55.

¹⁵ Henriksson, 2015, s. xx försäljning av fröer i staden (Karlskrona) uppges som en inkomstkälla.

¹⁶ Klintborg Ahlklo, 2012, s. 103.

¹⁷ Jeppsson, 1967, kap. 10 och 11.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Landsarkivet i Lund

Skånska generalguvernementskontoret

Tiondekommissionen (TK), herrgårdsbeskrivningarna 1682 (G III e)

Tryckta källor

Burman, Gerhard, *Prospector af åtskillige märkvärdige Byggnader, Säterier och Herre-Gårdar uti Skåne*. Tryckta av Abraham Fischer 1756.

Weibull, Carl Gustaf, »Skånska sätesgårdar 1682» i *Historisk Tidskrift för Skåneland* (HTS). Bd 5, Lund 1914.

Weibull, Carl Gustaf, »Skånska sätesgårdar 1682, Frosta och Bara härader» i *Historisk Tidskrift för Skåneland*. Bd 6. Lund 1916.

Litteratur

Andersson, Sven-Ingvar, »Tycho Brahes trädgård» i *Historisk Tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge, Ale* 1992:2.

Hansson, Marie, *De skånska trädgårdarna och deras historia*. Lund 1997.

Jeppsson, Gert, »Huvudgårdar och sockengräns i Skåne» i *Historisk Tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge, Ale*. Lund 1967:1.

Jeppsson, Gert, *Veckodagsfriheten i Skåne under 1500- och 1600-talen*. Hist.inst., Lund 1967.

Jeppsson, Gert, »Gatehus och huvudgårdar i Skåne under 1600-talet» i *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*. Red. Christer Lundh & Kerstin Sundberg. Lund 2002.

Jeppsson, Gert, *Bornholms lösen. Vederlagsgodset i Skåne och Danmark på 1660-talet*. Lund 2006.

Jeschke Henriksson, Katharina, »Trädgården och parken vid Johannishus i Blekinge» i *Historisk Tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge*. Ale 2015:2.

Kjellberg, Sven T., *Slott och herresäten i Sverige*. Del 1–3, Malmö 1966.

Klintborg Ahlklo, Åsa, »Trädgård och park, till nytta och fågring.» *I Slotten & landskapet. Skånska kulturmiljöer*. Red. Sten Åke Nilsson. Stockholm 2002.

Klintborg Ahlklo, Åsa, *Åkerns blomma. Trädgården som jordbrukets förebild i 1800-talets Skåne*. Diss. Alnarp 2012.

Larsson, Lars-Olof, »Från tidig medeltid till 1657» i *Skurup och Hassle-Bösarps historia från äldsta till våra dagar*. Red. Alf Erlandsson. Lund 1969.

Trolle-Bonde, Carl, *Trolleholm förr och nu*. Del IV. Lund 1907.

Med Macklean i trädgården

Av Åsa Klintborg Ahlko

Fil.dr, forskare. Inst.för landskapsarkitektur, SLU, Alnarp

Kanske förvånar det någon att Rutger Macklean, godsherren till Svaneholm i Skåne, som mer än andra gått till historien som en sträng och oförsonlig reformator av det skånska jordbruket kring sekelskiftet 1800, också intresserade sig för trädgårdens kultur? För 1700-talets upplysta, belästa och politiskt intresserade godsägare var trädgårdsodlingen en oskiljaktig del av den stora hushållning, lantbruket, vars förbättring på olika sätt engagerade en hel värld. Ett trädgårdshistoriskt perspektiv på Mackleans arbete med iscensättningen av de jordbruksreformer som skulle göra honom berömd, visar på flera sätt hur trädgården var en viktig förebild för de agrara reformerna; som pedagogisk modell för en noggrann och kunnig odling, som experimentfält för småskaliga odlingsförsök innan de kunde prövas på större arealer och slutligen, omvänt, som bild eller representation av framgångsrik odling i alla bemärkelser.¹

»Ju mera åkerbruket närmar sig trädgårdsskötsel, desto fullkomligare är det.»

De agrara reformer som under namn av enskifte och laga skifte skulle komma att helt stöpa om det skånska landskapet under 1800-talets lopp var så mycket mer än en ren omfördelning av jord. Hur byarna »splittrades» och ett ålderdomligt bruk av smala tegskiften ersattes med prydligt arronderad mark kring utflyttade gårdar var det välkända och synliga resultatet i landskapet. Grunden för förändringen låg i en radikal modernisering av odlingsystemet och den stora utmaningen bestod i att sprida kunskaperna om de nya metoderna för att reformerna skulle kunna genomföras. Som modell använde man gärna trädgården. Rubrikens citat är hämtat ur det manus till lärobok (för bönderna i Skurups socken) som Macklean själv utarbetade men som inte kom i tryck förrän långt efter hans död.²

Men varför tyckte man att trädgården kunde tjäna som förebild just för det *nya*

jordbruket? Till skillnad från de stora jordområden som skulle reformeras var trädgården överblickbar, varje dyrbart frö såddes i rader som tillät trädgårdsmästaren att skilja »gräs» från ogräs och vattningen kunde anpassas noga efter de enskilda växtlagen, med sparsam bevattning precis där det behövdes, riklig när något såg ut att sloka. Viktig var också jordens fina fördelning. Trädgårdslandet grävdes med spade och rensades och luckrades för hand. Denna centrala del av trädgårdens precisionsarbete var särskilt eftersträvat på åkern. Långt före våra kunskaper om växters näringsupptag trodde man att växterna tog upp eller »åt» jorden direkt genom rötterna. (Ett stort intresse för plogdjup och jordens finfördelning kan ses bland annat mot bakgrunden av denna så kallade »humusteori».)³ Att flytta över sådden i rader (»som när vi sår i våra trädgårdsland»)⁴ med någon form av radsåningsverktyg för att effektivisera ogrärensning såväl som skörd var något som sysselsatte många i samtidens jordbrukskunniga elit.⁵

Den viktigaste kunskap som man med

Det første Haugesstykke A. er i Aaret 1782 det magreste, altsaa:

1782 i Foraaret maade det bære Urter og Bønner; saasnaart disse ere forbrugte, kulsgraves og giødes, og endnu før Winter beplantes med grøn Kaal.

1783 — hvid Kaal, hvor i Fjor var grøn Kaal, det øvrige andre Slags Kaal, Sellerie, Agurker, Endivien, Salat, Spinat, Portulak, Timian, Majoran, Basiliker.

1784 — alle Slags Rødder og Bøg, og Kaalrabi under Jorden.

1785 i Foraaret Urter og Bønner, derpaa giødes ic. ligesom 1782.

Det andet Haugesstykke B. er næst A. det magreste, altsaa:

1782 alle Slags Rødder og Bøg saaes deri.

1783 i Foraaret Urter og Bønner, derpaa kulsgraves og giødes, samt i Efteraaret beplantes med Kaal.

1784 — hvid Kaal og alle andre Slags Kaal, samt Sellerie, Agurker ic.

1785 alle Slags Rødder ic. ligesom 1782.

B 3

Det

Det tredje Stykke C. er den beste og fedeste Jord, altsaa behandles saaledes:

1782 — alle Slags Kaal, Sellerie ic.

1783 — alle Slags Rødder og Bøg.

1784 — i Foraaret Urter og Bønner, derpaa giødes, og Kaal.

1785 — alle Slags Kaal, Sellerie ic. ligesom 1782.

Et fjerde Stykke D. efter Hauges Beskaffenhed ligesaa stort, som eet af de øvrige, saa at man ikke befever det alt til Asparges og Urterstokker, tager man først til disse to Slags den Plads, man vil unde dem, det øvrige deeler man da igien i trende mindre Stykker under Navn af a, b, c, og behandler hvert af dem som Hielpstykker, ligesom de andre store Stykker af samme Navn.

§. 32.

Disse smaa Hielpstykker kan gjøre særdeles Nytte til de Postter, man vil have tidlig om Aaret; thi da man til Asparges og Urterstokker maade udvalge en Plads, som ligger meest for Solen, begribes lettelig, at de øvrige Slags, som saaes eller plantes i lige Besiggenhed, maade og kunne komme tidligere end paa andre Steder, som ikke have saa megen Soel og Varme.

§. 33.

Ur Esaias Fleischer, *Forsøg til en Dansk Haugebog*, København 1782, s. 21–22. Repro B. Mellander, LUB.

trädgårdens hjälp ville förmedla var införandet av en modern och effektiv växtföljd, dvs att olika typer av grödor följer efter varandra på samma stycke jord i ett flerårigt (och väl beprövat) system. »För vem har väl sett ett trädgårdsland där hälften eller en tredjedel ständigt ligger i träda?» frågade trädgårdsböckerna retoriskt. Bland böckerna i Mackleans bokhylla finns den danske prästen Fleischers trädgårdsbok från 1782.⁶ Där förklaras med tydliga illustrationer hur trädgårdslandet ska kunna ge övning i det nya jordbrukets viktigaste innovation, införandet av fodergrödor, särskilt baljväxter som ärtor och bönor, i växtföljden. Med baljväxterna fick jorden ett näringstillskott och genom att

delvis fodra djuren i stall kunde man samla och använda gödseln på ett mycket mer effektivt sätt. Ett jordbruk byggt på denna cirkulationsidé skulle innebära en stor ökning av odlad areal bara genom att slippa den träda (eller vila) som dittills varit enda sättet för jorden att återhämta sig mellan skördarna.⁷ Trädgården var, framhöll man också, det lämpliga stället att under noggrann tillsyn odla utsäde för åkerbruket.⁸

Trädgården som pedagogisk modell

Med det nymornade behovet av kunskaps-spridning i vida cirklar följde ett blomstrande intresse för hur kunskapen skulle kunna för-

medlas, inte bara genom text utan också genom bilder och genom förmågelser av och arbete i den fysiska verkligheten. De två godsskolor som inrättades på Svaneholm 1793 (i Skurup) och 1795 (i Sandåkra) hörde till de anstalter för reformernas genomförande som samtiden beundrade. I skolorna användes enligt utsago den lilla sedelärande berättelsen om »Jesper Hansson och hans barn» av prosten V. F. Nibelius som utkom första gången 1793. Boken är i sig själv ett fint exempel på hur katekesens utantilläxor fick ge vika för en helt annan sorts inlevelsefullt läsande av berättande och uppbyggliga texter men framförallt visar historien om Jesper hur användbar trädgården var som modell för allt det man, med bildade medborgares hjälp, ville uppnå. I korthet handlar historien om hur Jesper en dag, när han som vanligt går omkring i byn och tigger, blir tilltalad av traktens godsherre som erbjuder honom enklare arbete i utbyte mot lite mat. Jesper får börja med att rensa ogräs och så småningom gräva och hacka bort sten i vad som ska bli ett nytt trädgårdsland och får en bit bröd och en tallrik soppa när han är klar. När Jesper fått smak på arbetet och dess belöning (godsherren hotar i och för sig också med tukthus) anförtros han så småningom ett vildplommonsår på ett stycke utkantsmark att använda efter bästa förmåga. Denna relativa vildmark lyckas Jesper odla upp så bra att han kan realisera något av överskottet på rovor och potäter och får en grundplåt till en egen bit mark. Godsherren lånar honom resten och Jesper får, som kronan på verket, råd att bilda familj och bli sin egen herre. Bokens berättelse bygger på ett bildspråk där yttre odling och inre kultur är helt synonyma och utbytbara och där varje steg i Jespers utveckling illustreras i den beskrivna trädgårdsodlingen. Tistlarna som rensas ur trädgårdslandet precis i början motsvarar tiggarens dåliga karaktär som ska rensas ur sinnet. Vildplom-

monen som med rätt tuktan och näring bringas till blomning och frukt symboliserar hur Jespers och hans blivande hustrus enkla ursprung förädlas med idogt arbete. Naturligtvis är den blommande plommondungen scenen för Jespers bröllop med den fattiga men arbetsamma flickan från byn med plommonen som brudparets framtida egna frukter. På sin ålders höst (Jesper är då 40) planteras träd på gården som löfte om framtida skördar. Här rymmer berättelsens symbolik också en tolkningsnivå där pengarnas vandring från den första sparade slanten, den goda investeringen, via det långfristiga lånet, till det ackumulerade kapitalets möjligheter. Bibelns väl förvaltade pund synliggörs än i våra dagar av en välvuxen sparbanksek under devisen »Hinc robur et securitas» (Härav styrka och säkerhet). Godsherren hade inte kunnat säga det bättre.

Vägen till denna blomstrande framtid går genom studier och i en av bokens nyckelscener får Jesper besök av godsherren en söndagseftermiddag då han kämpar med räkneövningar. När Jesper förläget ber om ursäkt för sitt arbete på vilodagen blir han omedelbart lugnad av godsherren som uppmuntrar till den goda användningen av tiden och lånar ut en bok om lanthushållning. Just så kan man tänka sig att Mackleans egen lärobok var tänkt att fungera. Från upplysningsfilosofen Voltaire via den schweiziske pedagogen Pestalozzi och fram till Friedrich Fröbel i mitten av 1800-talet går intresset för trädgården som pedagogiskt redskap som en grön tråd. Samma år som enskiftet stadgades, 1803, bekostade Macklean tillsammans med Jacob Delagardie och Otto Ramel en studieresa till Pestalozzi i Schweiz för studenten Samuel von Rosenstein.⁹ Upprinnelsen till Mackleans intresse för Pestalozzi var sannolikt i första hand hans arbete med den schweiziska konstitutionen.¹⁰

Trädgården som försöksfält

Själva uppbyggnaden av en mönstergård, som Svaneholm, och intresset för att själva handgripligen sätta sig in i jordbrukets praktik gjorde också adelsmannen själv till en del av det förebildliga mönstret.¹¹ När en upplyst elit, (i den anda som småningom utlöste den franska revolutionen), bokstavligen själva gick bakom plogen var det adelns duglighet och nit, som kontrast mot en förklemad kungamakt, man ville illustrera. Meriter på jordbruksreformernas område seglade följaktligen upp som en gångbar kulturell valuta i dessa kretsar. Förutom förkovran av det egna godsets jordbruk var det många som fördjupade sig i praktiska odlingsexperiment och även här spelade trädgården en framträdande roll som försöksfält. Till Mackleans vänner och grannar hörde militären och konstnären Carl August Ehrensvärd som i ord och bild skildrat egna odlingsförsök såväl i större skala som hemma i trädgården på Tosterup.¹²

I Ehrensvärds efterlämnade brevsamling diskuteras jordbruk med karakteristiskt fokus på både högt och lågt och framförallt tryfferat med författarens snabba och ofta humoristiska skisser ur en vardag som annars kan vara svår att skapa sig en bild av. Ehrensvärds jordbruksintresse sträckte sig så långt som till att skaffa sig en egen gård där han ville driva mönsterbruk och av Macklean uppmuntrades han att skriva en jordbrukstraktat, förmodligen tänkt som ett redskap för omdaningarna på Svaneholm.¹³ I skildringarna av odlingsförsöken på den egna gården Dömostorp i Halland framställer sig Ehrensvärd som den anhängare av fysiokratismen han är, i likhet med Macklean. En teckning visar kejsaren av Kina bakom plogen, beledsagad av utropet »Åkerbruket! Åkerbruket!» Bilden skulle kunna kallas en fysiokratisk ikon, så såg det högsta föredömet ut. I Kina,

Kejsaren av Kina bakom plogen. C. A. Ehrensvärd i brev till P. N. von Gedda, [nov. 1795]. UUB, G 60 a. Repro UUB.

av många betraktat som det mest högtstående exemplet på ett kulturland, var det kejsaren själv som inledde vårbruket med ceremoniell plöjning.¹⁴ Och när mönsterbruket i Halland inte går bra avbildar Ehrensvärd sig själv som en härjad kejsare, med hårpiskan på svaj, bakom magra och trilskande dragdjur.

Trädgården på Tosterup blir platsen för några av Ehrensvärds experiment och några reflektioner kring trädgårdsbruket där tar formen av en betraktelse över de usla arbetsförhållanden som dagsverksplikt och egenomslöshet leder till i motsats till de långfristiga kontrakt med penningarrende som var jordbruksreformernas politiska kärnpunkt. I ett brev från Tosterup 1795 beskriver Ehrensvärd just detta i en iakttagelse från trädgården: »I trädgården har man till grafvare Torpare som till trädgården äro anslagne, de äro så fattiga att när de sägas till 3 å 4 dagar förut gå de ikring hos bönderna och tigga tillsammans lite matsäck för att arbeta dagen öfver enligt sitt Contract. Sådane voro igår och gräfde en bit jord där jag ärnar gjöra några försök de voro alla Gummor eller änkor.»¹⁵ Här skymtar också Ehrensvärds egna försök i trädgården, men kanske var det svårare än han föreställt sig att omsätta försöken från trädgårdens begränsade yta till jordbrukets praktik och han skriver i en annan brevväxling i mars 1798: »Jag ska lämna jord och dagsverken. En täppa har man kraft att omskapa Qvartertals, i hvad lynnen man vill,

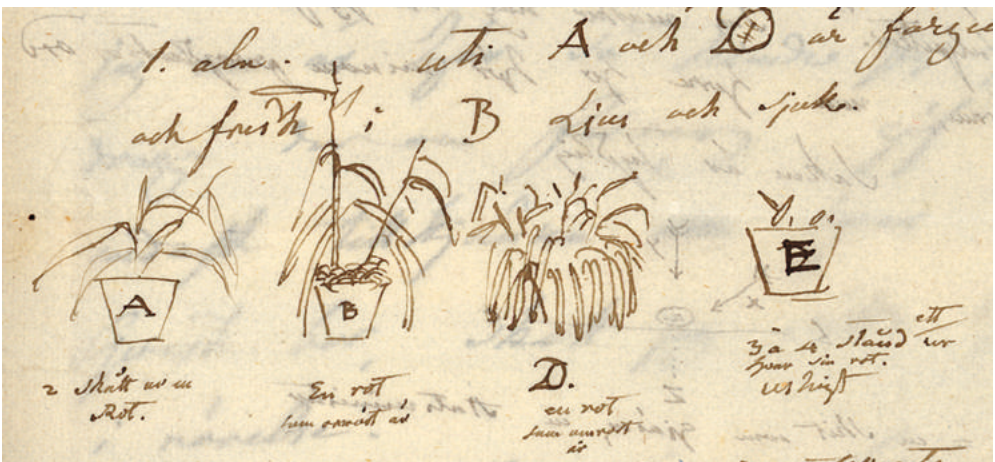

Grävande gumma i skånsk dräkt. C. A. Ehrensvärd, 1799, C. A. Ehrensvärds brevsamling, G60b, UUB. Repro UUB.

man kunde ditföra hvad jord man sökte, till hvad djup man antog och gifva derått hvad båttnar man ville och ansåg, man kunde skapa tillfällighets lägen, man kunde uppspanna segelduks tak då otidiga Rågn kunde förstöra jemförelse försök...»¹⁶ 1799 har Ehrensvärd återgått till sina försök i trädgården och beskriver ingående hur den råg han odlar i krukor i trädgården i olika sorters jord reagerar på olika sätt.¹⁷

Hirschfelds trädgårdsteori och planeringen av ett mönster gods

Det tidiga 1900-talets arkitektur- och trädgårdshistoria och dess uttalade ointresse för 1800-talets uttryck har på många sätt skymt en mycket intressant utveckling av såväl byggnads- som landskapsarkitektur i de skånska godsmiljöerna. I den utpräglade helhetssyn som karakteriserar Mackleans omvandling av Svaneholms godslandskap lämnas dock varken trädgård eller park åt slumpen. I själva verket rymde Mackleans redan omskrivna bibliotek flera exempel på den mest aktuella trädgårdslitteraturen från tiden för genomförandet av 1780-talets omvandlingar.¹⁸ Förutom de trädgårdsböcker som redan nämnts så fanns i biblioteket den första upplagan av Christian Cay Lorenz Hirschfelds *Theorie der Gartenkunst*. Hirschfelds flerbandsverk som gavs ut på både tyska och franska mellan åren 1779 och 1785 fick snabbt en stor spridning. Från sin professorsstol i Kiel hade Hirschfeld under många år kombinerat utgivningen av en »Trädgårdskalender» med egen praktisk trädgårdsverk-

»Krukan B vattnade jag ganska starkt med Phosphorsyra saturerad med Calk [...] uti A och D är färgen mörk och frisk i B ljus och sjuk. Krukan E är uslig och har ingen tillsats men har grönare färg än B.» C.A. Ehrensvärds brevsamling, 1799, G60b, UUB. Repro UUB.

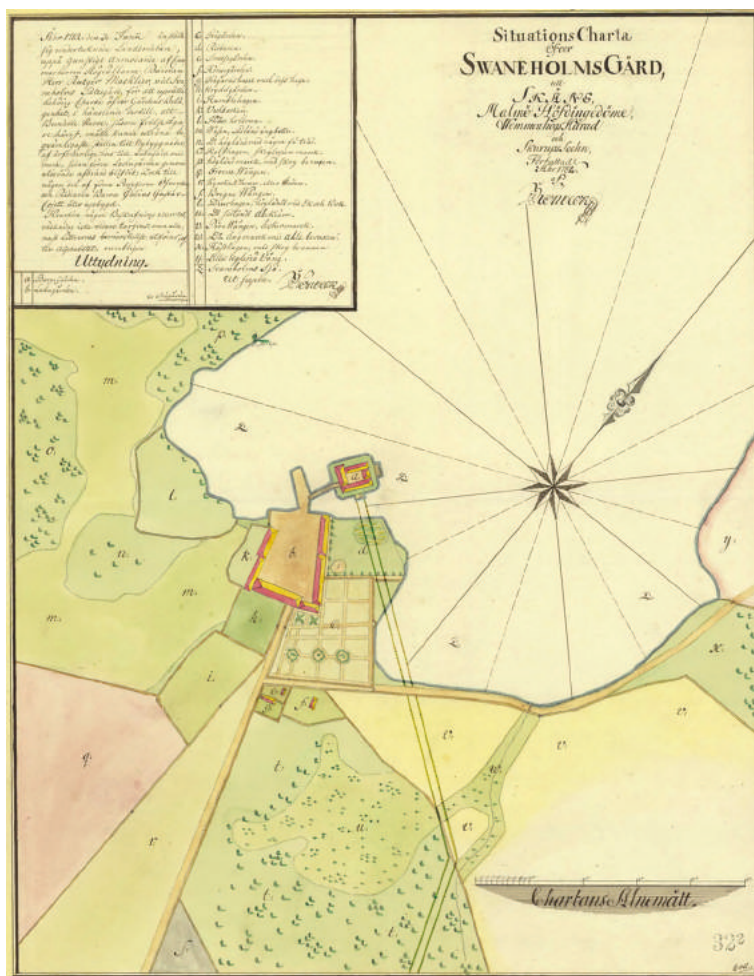
samhet och hans internationella nätverk av prenumeranter och meddelare till trädgårdskalendern var redan stort. Hirschfelds trädgårdsteori har formen av en rikt illustrerad tematisk manual för allt som hör till landskapets försköning och det kostbara utförandet riktar sig mot en välhavande läsekrets av jordägare och konstintresserade.¹⁹ Idealen som förmedlas är den engelska landskapsparkens idé och utgångspunkten övertygelsen om att varje form av livegenskap (som svår-överblickbara dagsverksskyldigheter) måste avskaffas för samhällets utveckling och fortbestånd.

Hirschfeld hade aldrig själv varit i England men förlitade sig på egna meddelare och andras beskrivningar. Avsikten var att förmedla passande former för de samhällsideal man eftersträvade. Bland Hirschfelds tematiskt uppbyggda kapitel kan man hitta anvisningar för hur olika typer av miljöer bör gestaltas. Under avdelningen som behandlar inrättandet av en större lantegendom finns flera passager som kan kasta ljus över Mackleans planer för Svaneholm. Hos Hirschfeld återkommer bilden av en upplyst lantadel som spelar rollen av föredöme i förhållande till en i lyx och lättja vältrande kunglighet. Istället för pagoder, labyrinter och formklippta träd framhåller han den välodlade trädgården och inte minst omsorgen om de underlydandes enkla boningar som de viktigaste uttrycken för en sådan lantegendom som beskrivs.²⁰ I Trädgårdsteorins sista band, under rubriken »Byar» skriver Hirschfeld om bondgården: »Med förtjusning tänker vi på de själar som kan höja sig över sin egen klass svårigheter och normala hinder, vilkas uppfattning om regelbundenhet och skönhet står lysande mot kunskapens dystra kaos.» och fortsätter, som om han hade Jesper Hansson, i prosten Nibelius sedelärande skrift, i tankarna: »En bonde som älskar och förbättrar sitt hem, omger det med fruktträd och sköter

sin trädgård väl, väcker respekt hos de övriga stånden.» Och med en tidstypisk perspektivändring är bondens hem strax förvandlat till en representativ bild i betraktarens blick där en vitmenad bondgård som avtecknar sig mot skogens djupa grönska kan ge en behaglig föränning om ett rent och behagligt hem.²¹ Nyheten i Hirschfelds landskapsestetik består i att alla som bedöms kunna bidra till det stora reformarbetet förväntas delta i ordnandet av landskapet på sin nivå, från slott till arrendegård och i en för den egna bestämmelsen passande skala. Här föregriper Hirschfeld 1800-talets övertygelse att det finns en ändamålsenlig form för varje byggnadsprojekt som står i förhållande till dess användning eller dess användares i ett detaljerat hierarkiskt system.²²

För den fullständiga bilden av ett genomkultiverat gods var huvudbyggnadens omgivningars särskilt viktiga. En mycket använd schematisk modell för ett mönstergods är en kvadrat eller en cirkel med huvudbyggnaden i mitten, tätt omgiven av trädgård i olika delar (blomster-, grönsaks-, krydd- och bigård t.ex.), därutån för åker och längst bort ut- och betesmark. Både på kartan över Svaneholm, upprättad vid Mackleans tillträde 1782 och på Mackleans egen konceptkarta daterad 1787 finns en monumental tillfartsväg tunt skisserad ovanpå kartbilden. Vägen skulle utgå från det för godset centrala femvägskorset i Skurup som låg rakt söderut och via ytterkanten på den planerade landskapsparken i väster leda rakt förbi den stora köksträdgården, över ridbanan och träffa mitt på slottets imponerande femvåningsfasad där en ny huvudentré planerades. Den föreslagna strängt regelbundna anläggningen tycks avvika från landskapsparkens idé men får en förklaring i den betydligt mer kända trädgårdsteori av Tomas Wately, som kom ut i London 1770, *Observations on Modern Gardening*.²³

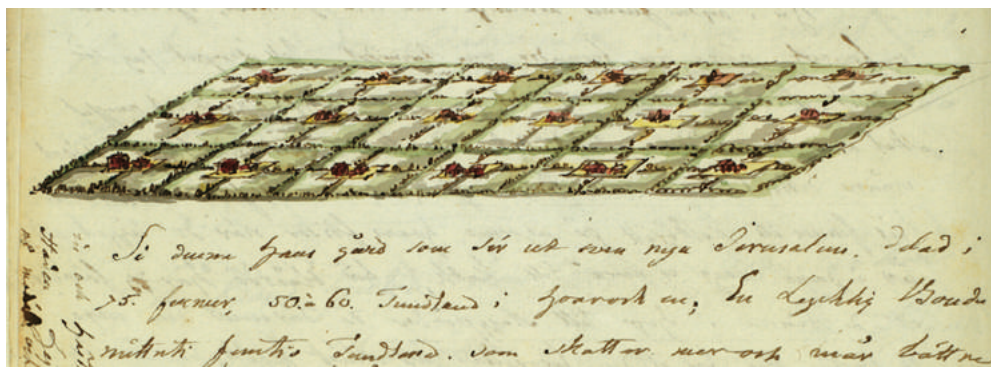

Karta över Svaneholm 1782. En ny slottsentré och vägsträckning syns skisserad på kartan. Skurups socken, Svaneholm nr 1, situationskarta 1782, Lantmäteristyrelsens arkiv.

If regularity is not entitled to a preference in the environs or approach to a house, it will be difficult to support its pretensions to a place... we are habituated... to straight lines of trees, in cultivated nature... regular figures have a degree of beauty; and to alter or to disguise such a disposition, without destroying a number of fine trees, which cannot well be spared, may sometimes be difficult. ... Regularity was, however, once thought essential to every garden, and every approach; and yet it remains in many. It is still a character, denoting the neighbourhood of a gentleman's habitation; and an avenue, as an object in view, gives to a house, the air of a mansion.²⁴

Förutom den skisserade uppfarten som aldrig kommer till utförande rymmer 1787 års karta en mängd intressant information om den landskapspark sydost om slottet som lantmätaren Wadman enligt utsago började staka ut i terrängen samma år, även om parken inte kom till utförande förrän betydligt längre fram på 1800-talet. Kring slottsholmen och ladugårdplan ligger ridbanan inramad av träd i sydost och sydväst, flera trädgårdar med olika innehåll och trädgårdsmästarbostaden i söder. Den stora och vackert ordnade köks-trädgården med rektangulära kvarter och nå-

»Si denna hans gård som ser ut som nya Jerusalem, delad i 75 farmer, 50 à 60 Tundland i hvarock en; En Lycklig Bonde mitt uti femtio Tundland, som skattar mer och mår bättre än förut han gjorde i Byalag...», C.A. Ehrensvärd ur brev till P.N.von Gedda 16 juni 1795, G60, UUB. Repro UUB.

got som skulle kunna uttydas som bersåer och lövgångar sträcker sig över en yta lika stor som ladugårdsplanen. Som så ofta är fallet har denna slottet närbelägna praktträdgård gått sitt öde till mötes som parkeringsplats för besökare. 1900-talet är det första århundrade som inte förstår att ta vara på den välodlade och dyrbara trädgårdsjord som på sådana platser kan ha varit i bruk i århundraden.

Tingens ordning och ögats fägnad

I den upplysta samtidens ögon var det godslandskapets prydliga ordning och överskådliga organisation som gjorde det starkaste intrycket av Mackleans reformprogram. Att själva ordningen utgjorde en estetisk kvalitet i egen rätt visar flera av de Svaneholmsbilder som framställdes under 1700-talets sista år. Carl August Ehrensvärd fångade med en snabbskiss och en kort karaktäristik hela idén med reformerna: »Si denna hans gård, som ser ut som nya Jerusalem, delad i 75 farmer, 50 à 60 Tundland i hvarock en; En Lycklig Bonde midt uti femtio Tundland som skattar mer och mår bättre än förut han gjorde i Byalag, och en ägare som kunde vara i Rom utan att gårdsbruk och revenue saknade honom, ej heller han dem.»²⁵ Ehrensvärds bild

är inte en landskapsbild i egentlig mening, sådana finns det många prov på bland hans bilder, utan en idealbild av det landskap som framställs i den välkända skifteskartan över byarna söder om Svaneholms slott uppmätt och ritad på Mackleans uppdrag av lantmätaren Carl Gideon Wadman 1784. Ehrensvärd som var god vän med Macklean och en varm tillskyndare av jordbruksreformernas alla enskildheter hade säkert själv sett Wadmans karta och förstått storslagenheten i det ideal den representerade. Från ungefär samma tid har vi också Anders Sigfrid Rålamb's akvarellerade vinjett av Svaneholms slott där också idén om de jämnstora och strängt systematiserade ägotterna, snarare än den landskapliga verkligheten, illustreras av de två idealiserade farmer som bildar förgrund till Svaneholms huvudbyggnad och där till och med perspektiv och väderstreck fått anpassas efter vad konstnären ansåg borde rymmas i bilden.²⁶ Ehrensvärds idealbild av Mackleans farmer ser verkligen ut som ett tjockt lapptäcke, utbredd över landskapet, med ägo gränsernas antydda växtlighet som gröna stickningar mellan gårdarna. I Rålamb's bild är det bara herrgården själv som framställs med trädrader i alléer och antydda trädgårdskvarter. Verklig spridning fick bil-

Anders Sigfrid Rålamb, Svaneholms sätesgård, omkring 1790, akvarell, Rålambska samlingen, KB.

Från hvad sida man än nalkas Svaneholm, plågas ögat ändå mera af att se nakna fast odlingsbara fält och vanhäfdade åkergården, än det tröttas af deras vidsträckthet. Betraktas i sammanhang därmed de stora, hopträngda och med uslaste åbyggnader försedda byarne, hvars inbyggare vid första åsyn tydligt röja en sannfärdig stämpel af deras förstånds-odling; skall man lättare känna. Än förmå uttrycka den behagliga contrasten af idel fruktbarande mark, söndrad inom mindre hägnader af planterade jordvallar, i hvars medelpunkter synas städade åbyggnader blott för enkla Hushåll, till den mängd, att ögat ej förmår urskilja dem alla. Dessa smärre gårdar finnas alla sammanbundna genom breda, raka och likaledes af planterade jordvallar omgifna vägar. Och denna lyckliga Contrast börjar just vid Svaneholm: ingalunda förr.²⁷

Adlersparre är den förste i en rad skribenter som med början vid sekelskiftet 1800 med

stor beundran beskriver reformerna på Svaneholm, de prydligt inhägnade lotterna med planterade vallar utmed gränser och vägar och prydliga åbyggnader omgivna av »idel fruktbarande mark», en sannskyldig paradisbild. Flera forskare har påpekat svårigheten att bedöma tillförlitligheten hos källor som ibland beskriver Svaneholm kanske 15 eller 20 år efter reformernas genomförande. När det gäller det storskaliga landskapets planteringar får vi kanske nöja oss med att man på många ställen satte lättrotade pilkvistar som fick växa till sig och regelbundet skattas på värdefullt material till korgflätning och kanske ved, som en sorts häckar som skulle ge både lä och prydlighet till anläggningarna.²⁸ En bit in på 1800-talet visar dock den Skånska Rekognosceringskartan att Svaneholms gods var ett av mycket få ställen, förutom vid

de större gårdarna utanför Malmö, där man också hade alléer i någon större omfattning.²⁹ Trots att flera skildringar, som prästen Ernst Moritz Arndt 1804³⁰, eller den unga dagboks författaren Wiveka Sture på besök från Trolleholm 1802, entusiastiskt beskriver den fulländade odlingen är det tänkbart att de snarare ger uttryck för sin övertygelse om hur fantastiskt landskapet *skulle komma att bli*. Det genomslag som förebildliga arrendekontrakt och inte minst skifteskartan över Svaneholm kunde få genom publicering är dock svårt att föreställa sig, för oss, i ett extremt bildorienterat och snabbkommunicerat 2000-tal.

Den lycklige bonden

Det har påpekats att Mackleans godslandskap är långtifrån egalitärt. Trots det stora intresset från den agrara eliten att ersätta ett feodalt system av underlydandes ofta godtyckliga arbetsplikt med moderna långfristiga penningarrenden var det ingen tvekan om att all makt utgick från Macklean som från sitt bibliotek, godsets själva hjärta, hade alla stora avgöranden i sin hand. Genom att betrakta skiftesreformernas ganska välkända landskap på Svaneholms gods med blicken riktad mot trädgårdskulturens historia går det att lägga ytterligare några pusselbitar till historien om de agrara reformernas landskap i Skåne. Den första pusselbiten utgörs av trädgårdskulturens betydelse för uppbyggnaden av ett mönster gods. I den brytningstid mellan hävdvunna odlingsmetoder och ett jordbruk på väg mot vetenskaplig exakthet, som 1700-talets sista decennier utgör, är trädgården både ett redskap för förmedling av nya jordbruksmetoder, med början redan i godsskolorna, och en symbol för den kunskaps spridning som är en central del av de agrara reformernas idé gods. Den »lycklige bonden mitt i sina 50 tunnland» omgiven av prunkande

frukträd och med ett rent och prydligt hem för sin familj är den centrala figuren i detta ideallandskap och står i skarp kontrast mot den tröge och förändringsovillige bonde som är ett av upplysningens retoriska favoritmotiv. Forskningen kring Macklean har pekat på flera olika inspirationskällor till reformerna på Svaneholm. Danmark, Holland och England hör till dem som ofta nämns. Den lycklige bonden och blicken på trädgården visar vägen till ytterligare ett viktigt föredöme i det av många beundrade Schweiz. Det i självstyrande kantoner välorganiserade landet omtalas på flera ställen som ett sammanhängande trädgårdslandskap. Intresset hos Macklean för schweizaren Pestalozzis pedagogiska metoder förstärker denna bild.

Summary

The Svaneholm model estate in the south of Skåne has generally been regarded as a model of the great 19th-century agrarian revolutions in Sweden. Garden practice is here associated with the transformation of the landscape taking place as an effect of the land parcelling reforms. Among the major reforms were the introduction of new farming methods, like a new system for crop rotation and the replacement of *corvée* labour by cash tenancy.

At Svaneholm, Rutger Macklean, the estate owner, in the spirit of the times viewed the garden as a model for farming. This was where the dependent farmers were supposed to translate the theoretical agricultural knowledge of the estate schools into small-scale practice as a road towards more comprehensive reforms. Two farming manuals that can be linked to what was taught at the Svaneholm estate schools, one of them written by Macklean, testify to how the garden could thus stand out as an emblem of the profits of both internal and external culture gained by

using reform farming as a road to improving society.

When farming came into fashion as an occupation worthy of the upper classes it also led to eager experimentation for its development. This, too, expressed the role of the garden as a laboratory or as an area for experimenting aiming at improving farming. The owner's chief task was to take an active part in the work and to promote in various ways his subordinates' improvement in line with the idea of the importance of cash tenancy for the agricultural development of the whole estate. The model estate owner was thus expected to represent a counter image to an upper class indulging in luxury and abundance on the shoulders of the heavy work performed by poor serfs. Examples of the creation of such a model estate could be taken, for instance, from the works of C. C. L. Hirschfeld, a contemporary garden theoretician, who was strongly inspired by the idea of the English landscape park and its connotations of freedom.

Within the sphere of husbandry the garden played several different roles, as a place for practical attempts, for propagation and improvement, providing small-scale knowledge which could be systematized and applied on a larger scale. At the same time the garden, and the work performed there, could be looked upon metaphorically as human cultivation. This also meant that the garden was expected to form a representation of agricultural knowledge.

Noter

¹ Denna artikel sammanfattar och renodlar ett trädgårdshistoriskt perspektiv på Rutger Mackleans agrarhistoriska reformer, baserat på författarens doktorsavhandling: *Åkerns blomma: Trädgården som jordbrukets förebild i 1800-talets Skåne*, Alnarp 2012. För den agrarhistoriska bakgrunden till skiftesreformerna hänvisas till Germundsson Tomas, Lewan, Nils, »Enskiftet I Skåne 200 år. Reformen 1803 i geografiskt perspektiv», *Ale*

Historisk tidskrift för Skåne Halland och Blekinge, 1/2003.

² Utgivaren var läkaren och ekonomen Johan Rabbén som mer än någon annan formulerat Mackleans eftermäle. Macklean, Rutger, *Lärobok i landtbruket för Skurups socken*, utg. Johan Rabbén, Lund 1844, Faksimil, utg. Sockerbolaget, Arlööv 1985.

³ Christensen, Dan Ch., 1996, s. 615, Ahrlund, 2005, s. 51.

⁴ Kritz, G, s. 148.

⁵ Christensen, s. 615 ff.

⁶ Fleischer, 1782, s. 21–22.

⁷ Den italienske agrarhistorikern Ambrosoli har i en ingående studie av europeiska jordbrukstrakter och hushållböcker från Antiken och framåt, påpekat att framförallt odlingen av baljväxtutsäde beskrivs där som en trädgårdsluk odling med en hög grad av precision och tillsyn och med referenser till trädgårdsodlingens format. Ambrosoli, passim.

⁸ Macklean, 1844, s. 60–61.

⁹ Se: Mackleans brev till Jacob DelaGardie, 1 juli 1803, DelaGardieska arkivet, LUB och Samuel von Rosensteins brev till Jacob DelaGardie, 18 juli 1803, *DelaGardieska Arkivet*, 1846, s. 119.

¹⁰ Klintborg Ahlklo, Å, 2012, s. 55.

¹¹ Klintborg Ahlklo, Å, 2012, s. 57.

¹² Klintborg Ahlklo, Å, 2012, s.49–50.

¹³ Ehrensvärd, u. å. publicerad i Berg, 1923, s. 337–348.

¹⁴ Sirén, O, 1950, s. 8.

¹⁵ Ehrensvärds brev till Peter Niclas von Gedda [1737–1814]. G 60 b, s. 39. UUB.

¹⁶ Nilsson 1996, s. 296, Ehrensvärds brev till Retzius, 26 dec 1797, i Berg s. 190 ff.

¹⁷ Ehrensvärds brev, G 60 b, s. 146. UUB

¹⁸ Godsens bibliotek har på olika sätt uppmärksammat som källor till kunskap om adelns intressen och läsvanor. Tillsammans med bevarad korrespondens och andra kanaler för utbyte av idéer, som tidskrifter av olika slag, kan man med böckernas hjälp också belysa de vidsträckta och livaktiga nätverk som upprätthölls i både trängre cirklar och på hög internationell nivå. Mackleans bibliotek skingrades delvis efter hans död 1816, men genom en bevarad katalog och genom att hälften av böckerna köptes tillbaka till Svaneholm kan också biblioteket ge god inblick i Mackleans intresse för trädgårdskultur.

¹⁹ Elovsson, Lychnos 1942, s. 141, Parshall, 2001, s. 5.

²⁰ Hirschfeld 1785, s. 7.

²¹ Hirschfeld 2001, s. 430.

²² Bjurklint Rosenblad, K, 2005, passim.

²³ »Observations»... är en av de böcker som Fleischer hänvisar till i sin egen trädgårdsbok, jämsides med Hirschfelds.

²⁴ Whately, 1770, s. 144–145.

²⁵ Ehrensvärd, ur brev till P N von Gedda 16 juni 1795,

UUB, G 60. Även i Berg, II, nr 213, 1917.

²⁶ Svaneholm. Akvarell av Anders Sigfrid Rålamb (1753–1841). Ingår i »Situationsritningar af Säterier uti Skåne», Rålamb's samling 4: o, 184, KB. Akvarellerna brukar dateras till omkring 1790.

²⁷ Adlersparre, A, 1799, s. 122–123.

²⁸ Lannér, s. 42.

²⁹ Olsson, P, s. 220–21.

³⁰ Lannér, s. 43.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Svaneholm, Mackleans bibliotek, anteckningar, kartor, planer.

Lunds universitetsbibliotek, Delagardieska arkivet. Stockholm, Kungliga biblioteket, Rålamb's samling 4: o, 184.

Uppsala universitetsbibliotek, Handskriftssamlingen, C. A. Ehrensvärd, brev, G 60.

Litteratur

Adlersparre, Axel, »Något om skånska åkerbruket och åkerbruk i allmänhet», *Läsning i blandade ämnen*, 27–28/1799.

Ahrland, Åsa, *Den osynliga handen: Trädgårdsmästaren i 1700-talets Sverige*, diss., Alnarp 2005.

Ambrosoli, Mauro, *The wild and the sown. Botany and agriculture in Western Europe: 1350–1850*. Cambridge 1997.

Arndt, Ernst Moritz, *Resa genom Sverige år 1814*, Karlstad 1808.

Berg, Gunhild, utg. C. A. Ehrensvärds brev, I och II, Stockholm 1916–17.

Berg, Gunhild, *Skrifter av Carl August Ehrensvärd*, I–III, Stockholm 1922–1925.

Bjurklint Rosenblad, Kajsa, *Scenografi för ett ståndsmässigt liv: Adels slottsbyggande i Skåne 1840–1900*, u.å. [Malmö 2005].

Christensen, Dan Ch., *Det moderne projekt: Teknik & Kultur i Danmark-Norge 1750–(1814)–1850*, diss., Köbenhavn 1996.

Elovsson, Harald, »Bröderna Linnerhjelm och Hirschfeld. Trädgårdskost och natursvärmeri under slutet av 1700-talet», *Lychnos, Lärdomshistoriska samfundets årsbok*, 1959, Uppsala 1960.

Fleischer, Elias, *Forsøg til en Dansk Haugebog*, København 1782.

Germundsson Tomas, Lewan, Nils, »Enskiftet I Skåne 200 år. Reformen 1803 i geografiskt perspektiv», *Ale Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge*, 1/2003.

Hirschfeld, C C L, *Theorie der Gartenkunst*, Vol I–V, Leipzig 1779–85.

Klintborg, Åsa, Nilsson, S Å, *Lundagård*, 1989.

Klintborg Ahlklo, Åsa, *Åkerns blomma: Trädgården som jordbrukets förebild i 1800-talets Skåne*, Diss. Alnarp 2012.

Kritz, Göran, »Jordbearbetning, sådd och skötsel av grödor» *Agrarhistoria*, red Larsson, Bengt M. P. Morell, Mats, Myrdal, Janken, Stockholm 1997.

Lannér, Jan, *Träd, skog och trädgård i Rutger Mackleans enskifteslandskap*. Utredningsuppdrag, Malmö kulturmiljö, Skåne län, Dnr 1667/2202-140, Institutionen för landskapsplanering Alnarp, SLU, 2002.

Macklean, Rutger, *Lärobok i landtbruket för Skurups socken*, utg. Johan Rabbén, Lund 1844, Faksimil, utg. Sockerbolaget, Arlöv 1985.

Mårtensson, Erik, »Rutger Macklean – Om den stora jordrevolutionen och den nya skolan.» *Svaneholm, Årsskrift 1997*, Utg. Vemmenhög's härads fornminnes- och hembygdsförening, Skurup 1998.

Nibelius, W. F., *En ny och sannfärdig historia om Jesper Hansson, som genom tidens rätta användande blef sedan han blifwit afwand från tiggarestafven en hederlig och förmögen bonde. Til nytta och tidsfördrif sammanskrifven, uti fri öfwesättning af W.:Fr. Nibelius*, Lund 1793.

Nilsson, Sten Åke, *Carl August Ehrensvärds resa i Skåne*, Lund 1982.

Olsson, Patrik, *Ömse sidor om vägen: Allén och landskapet i Skåne 1700–1900*, Diss.; Hässleholm 2012.

Parshall, Linda B., »Introduction», *Theory of Garden Art – C. C. L. Hirschfeld, edited and translated by Linda B. Parshall*, Philadelphia, Penn. 2001.

Sirén, Osvald, »Kina och den kinesiska tanken I Sverige på 1700-talet», *Lychnos, Lärdomshistoriska samfundets årsbok 1948–49*, Uppsala 1950.

Svensson, Henrik, *Öppna och slutna rum – enskiftet och de utsattas geografi. Husmän, bönder och gods på den skånska landsbygden under 1800-talets första hälft*, diss., Lund 2005.

Whately, Tomas, *Observations on modern gardening*, London 1770.

Trädgården och parken vid Johannishus slott i Blekinge

Av Katharina Jeschke Henriksson

Landskapsarkitekt, Ronneby

Johannishus slott utgör Blekinges enda storgods. Slottsmiljön är således unik i sitt slag, och den omfattar en av länets äldsta parkmiljöer, vilket gör den särskilt intressant att följa ur ett trädgårdshistoriskt perspektiv. Skilde utvecklingen vid Johannishus sig från andra herrgårdar som exempelvis i Skåne, där godståtheten var och är betydligt högre? Hur mycket av samtida ideal nådde och präglade anläggningen? Denna artikel syftar till att försöka besvara dessa frågor genom att beskriva de viktigaste dragen i Johannishus trädgårdshistoria ur ett 350-årigt perspektiv.

Kort om godsförekomsten i Blekinge och grundandet av Johannishus

Orsaken till den glesa godsförekomsten i Blekinge är inte fullt klarlagd. Före Roskildefreden 1658 hade landskapet karaktären av en gränsprovins långt ifrån centralmakter i

Köpenhamn,¹ och detta har ofta angetts som förklaring till att danska gods i området saknats. Forskningen om hur godsbildningen i Blekinge såg ut under den danska tiden är emellertid mycket bristfällig. Mer känt är hur situationen förändrades efter 1658, då Karl

Figur 1. Johannishus slott med omgivande park och odlingslandskap. Beträktaren ser herrgården från nordväst. Akvarell från 1821. Privat ägo.

XI:s politiska planer medförde att landskapet plötsligt fick en central roll i det östersjövälde som hade växt fram. Högre ämbetsmän och officerare flyttade i samband med detta till Blekinge och köpte upp och samlade en del av den jord och de gårdar som den danska adeln tidigare ägt.² Godsen blev trots detta inte många, och idag representeras Blekinges herrgårdsbebyggelse främst av de anläggningar som tillkommit under andra hälften av 1700-talet eller senare under 1800-talet. Av dessa är Johannishus med tillhörande egendom det äldsta och geografiskt mest omfattande.

Johannishus gods utgjordes från början av flera landområden och gårdar som ägdes av de danska adelsfamiljerna Krag, Gyldenstjerne, Rantzau och Quitzow. År 1658 började landsdomaren Nils Skunck (1614–1676) i enlighet med rådande nybyggerand att köpa upp dessa frälsehemman för att slutligen skapa ett sammanhängande landområde och säteri med namnet Skunckenberg. Huvudbyggnaden förlades cirka 8 kilometer nordost om Ronneby, och 10 kilometer nordväst om Karlskrona.

År 1684 köpte amiralgeneral Hans Wachtmeister (1641–1714) Skunckenberg som morgongåva till sin hustru Sophia Lovisa von Ascheberg (1664–1720), och i samband med detta döptes egendomen till Johannishus. Än idag ägs godset av familjen Wachtmeister. Utöver Johannishus lät familjen Wachtmeister vid denna tid uppföra ett stenhus i Karlskrona, nuvarande Grevagården, där Blekinge museum ligger, och man köpte även Tromtö herrgård i skärgården.

Den äldsta trädgården

Den trädgårdshistoriska utvecklingen vid Johannishus inleds i en förhållandevis liten skala.

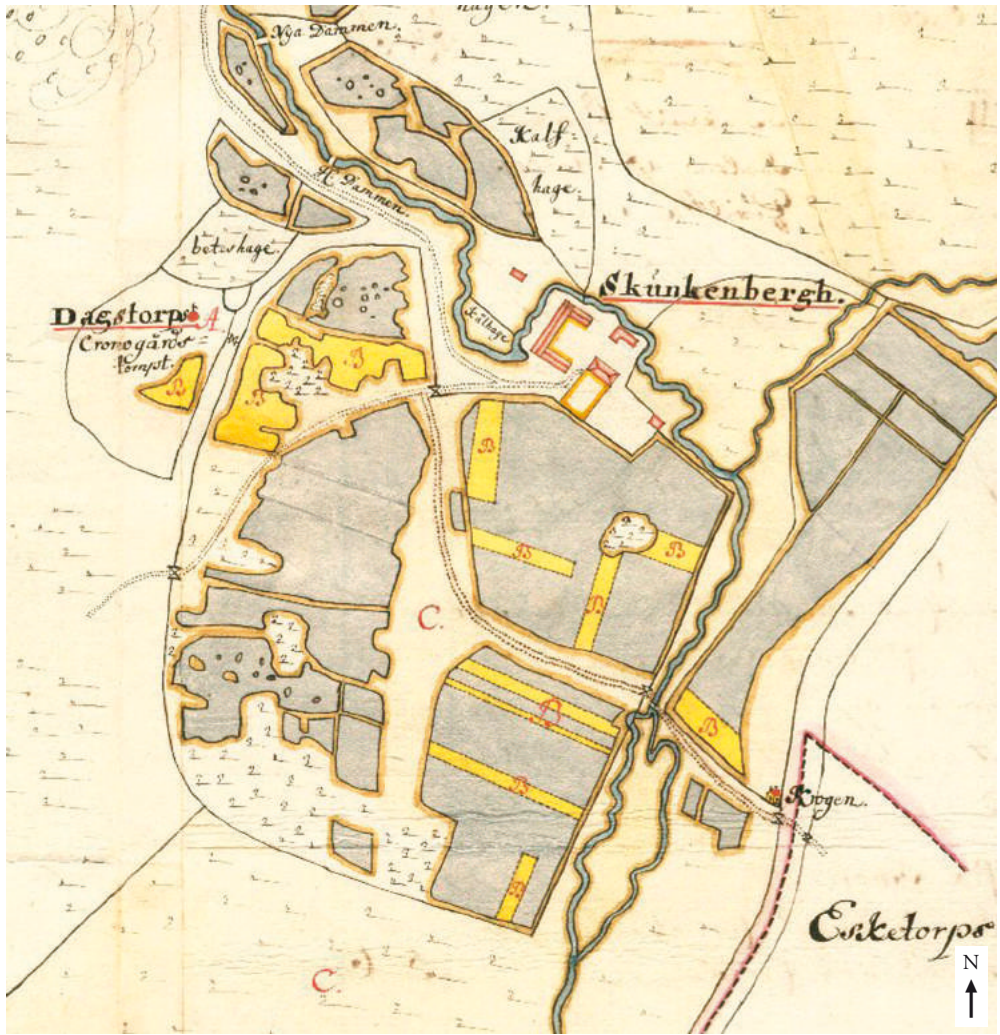
Det tidigaste kartmaterialet som finns över

Skunckenberg är de två kartor som lantmätare Peter Gedda utförde år 1688 i samband med att godset övergick i familjen Wachtmeisters ägo. En rektangulär trädgård är där markerad söder om huvudbyggnaden. Det är oklart vad trädgården innehöll eller hur den gestaltade sig vid denna tid. Tydligt är dock att den var mindre till ytan än många samtida godsträdgårdar i exempelvis Skåne, och den saknade även barockens storskaliga linjeföring ut i landskapet.

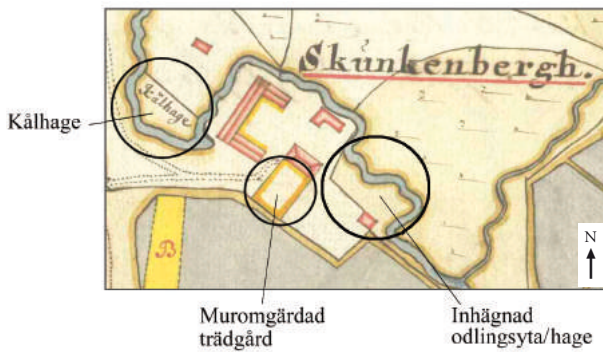
Förutom trädgården intill huvudbyggnaden fanns en »kålhage» i väster, vilken delvis avgränsades av Listerbyån. Detta var en lämplig plats för odling då den endast behövde skyddas mot inkräktande djur i norr, i övrigt hindrade ån oönskade besök. Nordost om huvudbyggnaden syns ett annat ingärdat område intill ån, vilket under 1700-talets slut kallades »kumminhagen».³

Trots att det tidiga 1700-talet präglades av pest och krig, utvidgades trädgården söder om huvudbyggnaden under denna tid. För detta togs värdefull åkermark i anspråk, något som reflekterar hur stort värde som sattes på trädgården. I kartmaterialet känns form och placering i relation till bebyggelsen igen från samtida gods, och det rådande symmetriska trädgårdsidealet avspeglades i utformningen av anläggningen. Trädgården utgjorde en viktig del av den arkitektoniska helheten vid godset och fungerade som ytterligare ett »rum» vid representation och socialt umgänge. Symmetrin var även tänkt att visuellt upplevas från slottet när man tittade ut. I de strikta kvarteren rymdes växter för både nytta och nöje.

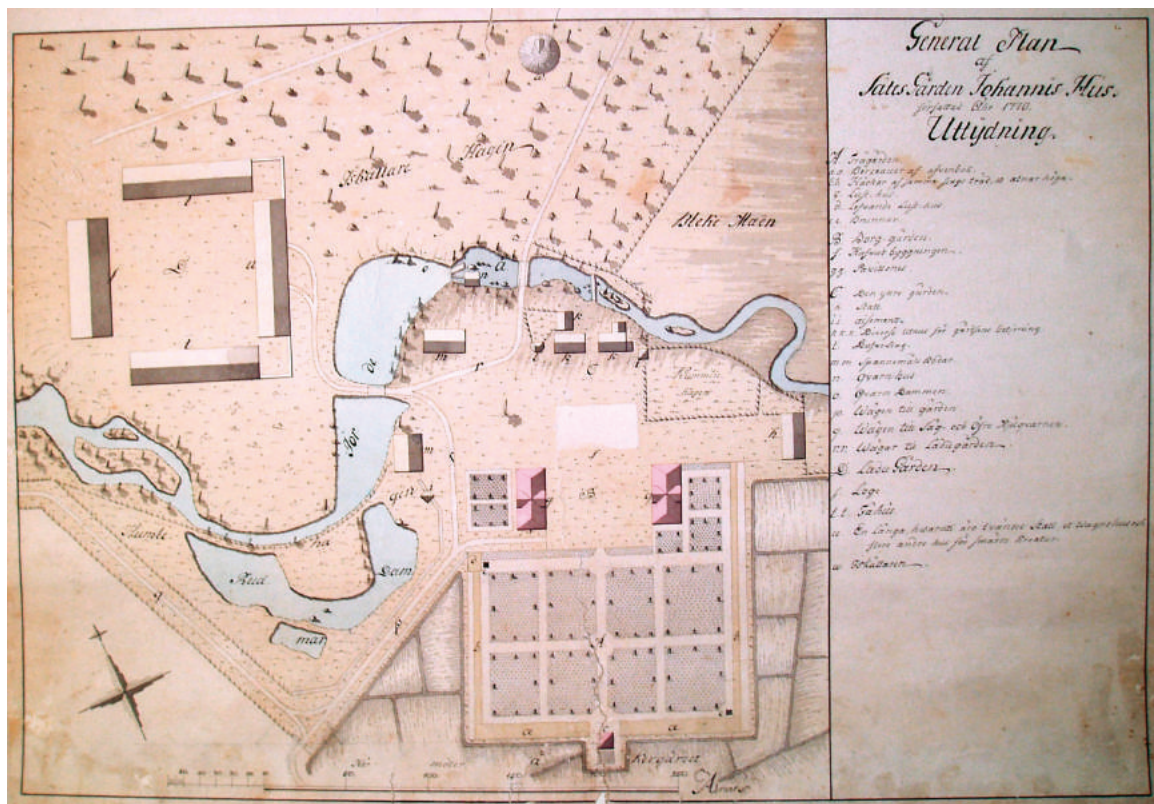
Trädgårdens utvidgning och gestaltning fortsatte i etapper under hela 1700-talet. I september år 1732 finns i en dagsverksbok från Johannishus antecknat hur man varit sysselsatt med planering, jordutjämning och plantering motsvarande 321 dagsverken i trädgården. Det framgår också att avenboks-

Figur 2. Godset vid tiden för familjen Wachtmeisters övertagande. Geometrisk karta av Peter Gedda från 1688.

Figur 3. Kålgården, det inhägnade området nordöst om huvudbyggnaden och den första trädgården markerat på utsnitt av Geddas karta från 1688.

Figur 4. Generalplan över Johannishus 1770. Det nuvarande slottet var vid denna tid under uppförande och syns som en vit rektangel norr om flyglarna. I söder syns den påkostade trädgården med de 8 kvarteren. Johannishus godsarkiv.

plantor köptes in och planterades, vilket tog hela 118 dagsverken i anspråk. I dagsverksboken står även att det vid denna tid i trädgården, trots omlägningsarbetena, kontinuerligt producerades kål, kålrötter, gurkor, meloner, sparris, persilja, mejram, rosmarin, frukt och bär.⁴

Trädgården sköttes under 1730-talet av en trädgårdsmästare vid namn Elias Malmström, samt bönder och torpare från trakten. Vartannat år skrevs ett arrendekontrakt mellan trädgårdsmästaren och godsets ägare. I kontraktets arbetsuppgifter ingick bland annat att anlägga sparrissångar, förbättra trädgårdarnas kvarter och växtbäddar samt att plantera alléer, häckar och fruktträd där

de gamla gått ut. En annan del av arbetet rörde klippning av buxbomshäckar samt försäljning av trädgårdsfrö i staden.⁵

En generalplan från 1770 avspeglar en välskött anläggning. Ytterst omgavs trädgården av 6 m höga »afvenboksheckar» och en stenvmur, och runt varje kvarter fanns häckar »utaf Ligustrum». I kvarteren växte bland annat »krusbärs- och vinbärsträd». På den västra sidan var »ett levande lusthus» av avenbok inrättat. Mitt emot Corps de logiet och trädgårdsportharna i norr stod ett lusthus med dubbla dörrar och glasfönster, (byggnaden syns längst i söder i figur 4). Trädgården innehöll också drivbänkar för bland annat meloner.⁶

Figur 5. Avenbokshäckarna runt trädgården fick med tiden en alltmer tydlig rumskaraktär. Fotografi från tidigt 1900-tal där möblemang ställts ut i avenbokarnas skugga. Johannishus godsarkiv.

Mellan raderna av avenbok kunde godsets ägare och besökande promenera i en skuggig gång. Denna utgjorde tillsammans med lusthusen en av få mer privata delar av anläggningen. Ofta slutade kanske promenaderna i något av lusthusen, det »levande lusthuset» när vädret tillät, eller det i trä när det regnade. I det senare fanns även ett bekvämt möblemang med kanapé och bord.

Utvidgningen vid Listerbyån

Under 1700-talets sista år förändrades området vid Listerbyån väster om slottet i betydande utsträckning. Platsen som tidigare rymt kålgård, hagar och fruktträd omvandlades till en alltmer parklik miljö i samband med att det trädgårdsideal, som går under benämningarna *engelsk landskapsstil*, *engelsk park*, *romantisk park* eller *engelsk land-*

Figur 6. Fotografi från 1915 som visar ett parti av parkområdet i väster intill Listerbyån.

skapsträdgård började spridas och även nådde Blekinge.

Avgörande för denna stils utbredning i Sverige var omläggningarna av de Kungliga trädgårdarna vid Drottningholm och Haga under 1780-talet, vilka huvudsakligen ritades av arkitekten Fredrik Magnus Piper.⁷ Den engelska landskapsstilen uppkom med det engelska beteslandskapet som huvudsaklig förebild. Träddungar, slingrande vattendrag, mjuka höjder och gångvägar som anpassades till terrängen utmärkte dessa parker, som på många sätt utgjorde en motpol till de formsymmetriska anläggningarna och på ett djupare plan avspeglade de stora samhällseliga förändringar som var på gång, inte minst i England.⁸

Vid Johannishus fanns goda förutsättningar för en landskapspark tack vare Listerbyåns flöde och den kuperade terrängen vid ån. Förändringarna av området runt Listerbyån börjar framträda redan på 1770 års generalplan (*fig. 4*). Omfattande utdikningar av ån innebar att en större och en mindre ruddamm skapats. En akvarellerad plan över godset från 1826 signerad J. Holmberg, visar hur området slutligen helt gjorts om till en »Engelsk park» (*fig. 7*). Flera gångvägar genomkorsade området i snirkliga banor, och ett flertal broar ledde över vattnet.

Figur 7. Situationsplan över Johannishus 1826. I väster syns det nya parkområdet med sina många gångvägar intill Listerbyån. Johannishus godsarkiv.

Det är troligt att ägarna till Johannishus själva engagerat sig i parkens planering och anläggande, något som förekom vid flera gods under denna tid.⁹ Troligen var även trädgårdsmästaren inblandad i parkens utveckling. En skiss från 1830-talet bevarad i godsarkivet, utförd av godsets trädgårdsmästare Jöran Ljungman, visar detaljer av gångvägarna och deras krumbukter.¹⁰ Två broar har ritats ut liksom ett litet badhus intill ån.

Utvecklingen under 1800-talet

År 1827 blev Agathe Wachtmeister, (född Wrede), ägare till Johannishus och fideikommisset i sin helhet, då hennes man hastigt avlidit i en febersjukdom.¹¹

Agathe var mycket engagerad i driften av

godset, något som inte minst kom till uttryck genom alla de byggnadsprojekt hon genomförde under sin tid som ägare. Under 1830-talet lät hon verkställa omfattande ombyggnader av godsets herrgård på Tromtö, vilken försågs med en påkostad »Engelsk parkanläggning». Ett annat projekt var för traktens barn, nämligen uppförandet av Johannishus skola år 1833.¹² Kanske var det även Agathe som låg bakom planerna på att inrätta en skolträdgård 1861.¹³

Agathe var väl medveten om de senaste trädgårdsidealerna, något som avspeglades i parken på Tromtö, men även vid Johannishus. Öster om den gamla trädgården lades ett nytt parkområde till på initiativ av Agathe, vilket skedde i samband med att en ny flygel uppfördes 1831. Området fick liksom parken

Figur 8. Porträtt av Agathe Wachtmeister (1799–1890), omkring 1820.

vid Listerbyån ett mjukt naturligt formspråk. Inspiration till parken inhämtades sannolikt under resor och via litteratur.

Under 1830- och 40-talen besökte Agathe och sonen Hans, som då var klen till hälsan, flera kurorter i Tyskland. Bland dessa kan nämnas Frangensbad, Carlsbad och Baden Baden, vilka alla hade påkostade och välutvecklade park- och brunnsanläggningar. Man gjorde även resor till Italien och Frankrike samt inom Sverige, bland annat till Ramlösa brunn.¹⁴

Enligt en karta från 1856 växte det vid Johannishus följande växtmaterial:

Ibland prydnadsplanteringarna träffas några exemplar af lärkträd, och Weimuthtallen, Castanie, Lindar och canariska popplar samt flera hundra exemplar af utländska parkväxter...¹⁵

De för tiden nya och avvikande trädarterna samt de »flera hundra exemplar af utländska parkväxter» gör klart att Agathe tagit in-

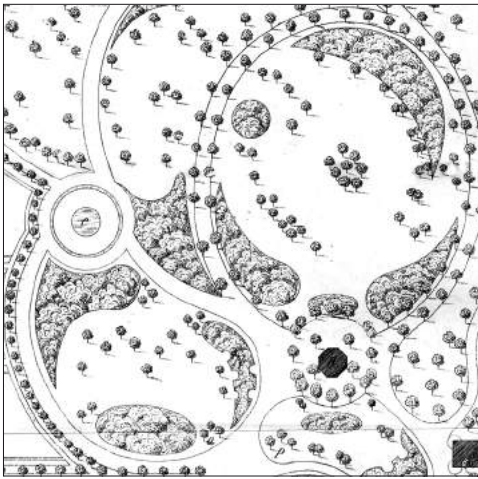
tryck av tidens fascination för exotiska och annorlunda växter. Huvuddelen av träden stod sannolikt i parken öster om flygeln, då det i dag på denna plats växer flera äldre exemplar av Weymouthtall (*Pinus strobus*), lärkträd (*Larix decidua*), hästkastanj (*Aesculus hippocastanum*) och lind (*Tilia cordata*). Vad som kan ha menats med »canariske popplar» är oklart, kanske åsyftades silverpoppel (*Populus alba*), då ett sådant träd med ansenlig ålder också återfinnes i dagens park.

Förutom ovan nämnda trädslag växer öster om flygeln även hängpil och blodbok. Här finns även buskage med doftschersmin, häckspirea och hagtorn. Dessa har planterats på de platser där de numera igenvuxna stigmarna delar sig i parken, och utblickarna mot vattnet tydligt samspelar med den övriga anläggningen.

Parkområdet i öster kom under 1860-talet att utvidgas ytterligare. Nyplanteringarna utfördes nu till stora delar av Agathes son Hans (1828–1905). En ögonblicksbild av hur planteringen i parken gick till framgår av ett brev som Hans Wachtmeister skrev till Agathe den 11 maj 1860:

Jag har hållit på de sista dagarna att plantera i anläggningen de nykomna träden. Jag satte omkring 50 Tyska Träd av div. sorter samt en 30 Weimuths tallar och lärkträd. De är satta dels på Aspkullen och utåt åkern samt gruppvis vid ån. Gillar ej Mamma platserna skola vi taga upp dem och omplantera dem. Lärkträd satte jag så nya, endast planterade in der de gamla gått ut. Igår hade barnen stort nöje, ty jag hade hela dagen brandsprutan ute och wattnade de nya Träden, hvilket gick ypperligt.¹⁶

Under 1800-talet blev, som citatet ovan antyder, relationen till parken mer personlig, godsägarna själva stod inte sällan med spaden i hand eller greppade pennan vid ritbordet. Den iver som detta genomfördes med kan kanske delvis förklaras med parkens för-

Figur 9. Exempel på park i »Engelsk stil» ur Daniel Möllers bok Trädgårdsskötsel, utgiven första gången 1848.

ändrade roll som rekreativ plats med möjlighet till avskildhet och personlig reflektion. Kanske kan ordet *fristad* sammanfatta många av dessa anläggningars främsta funktion. Kontrasten kan knappast bli större gentemot de strikta formstarka anläggningar som tidigare dominerade.

Förändringar under tidigt 1900-tal

År 1910–11 anlätades domkyrkoarkitekten Theodor Wåhlin för en renovering av huvudbyggnaden på Johannishus. Exteriören rustades upp och den något förfallna interiören genomgick en genomgripande förändring.¹⁷ I samband med slottets renovering anlätades även trädgårdsarkitekten Rudolf Abelin (1864–1961) för förnyelse av trädgården närmast slottet. Sigrig Wachtmeister, skriver i ett odaterat brev till sin bror Arvid:

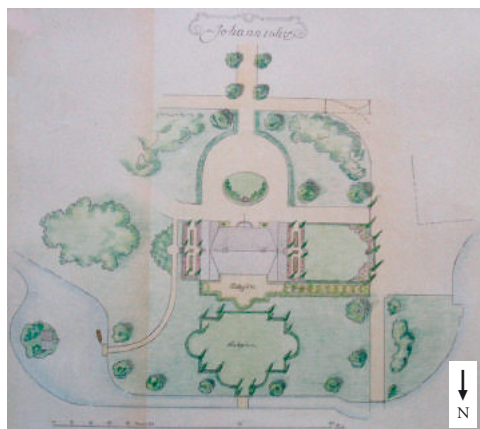
15 Okt. Om Söndag kommer Farbror Hans hit på några dagar samtidigt med att den store trädgårdsdirektören (Abelin) kommer till Johannishus för att där börja planera sitt stora arbete. Det blir nog något »noch nichts gesehenes» i anläggningsväg, då det en gång blir färdigt.¹⁸

Under 1910-talet hade Rudolf Abelin gjort sig känd i samband med flera förnyelser av herrgårdsparkar runt om i Sverige och för sin egen anläggning *Norrviken* i Skåne. Abelin var även berömd för sina böcker, föredrag och kurser i trädgårdsodling.¹⁹

Den plan (fig 10) som Rudolf Abelin utförde över Johannishus, återger på många sätt det arkitektoniska formspråk som präglade flera av det tidiga 1900-talets anläggningar, och som bland annat innebar en stark koppling mellan huvudbyggnad och trädgård. Om detta skriver också Abelin i *Herrgårdsträdgården* från 1915:

I trädgårdens idé ligger alltså redan en nära anslutning till bostaden. Den vill famna den, bädda den in, liksom fortsätta densamma ut i naturen ... Låga häckar af bux eller liguster, klippta pyramider eller kulor, rätlinjiga gräsmattor med afcirklade hörn, till byggnadens och terrassens form afpassade rabatter – allt detta tillhör bostadens närmaste omgivning...²⁰

Det tidiga 1900-talets arkitektoniska inriktning inom trädgårdskonsten hade sina rötter i den engelska Arts and Crafts-rörelsen, som på många sätt utgjorde en reaktion mot 1800-talets mjuka, naturliga former, och återkopp-

Figur 10. Rudolf Abelins förslag till förnyelse vid Johannishus slott omkring 1913. Johannishus godsarkiv.

Figur 11. Pergolan 1915, uppförd enligt Rudolf Abelins plan och bevuxen med klematis, klätterrosor och kaprifol. Johannishus godsarkiv.

lade till 1700-talets symmetriska anläggningar.²¹

Rudolf Abelin hämtade inspiration från Arts and Crafts-rörelsen och tidigare epoker i trädgårdskonstens historia, vilket lyser igenom i flera av hans planritningar. Enligt honom själv var den främsta inspirationskällan den italienska barocken,²² något som också går att spåra i hans ritning från Johannishus utförd omkring 1913. I denna plan föreslog han en strikt symmetri i barock anda, med tuktade häckar och formklippta träd.

Intill huvudbyggnadens kortsidor föreslås på Abelins plan strikta planteringar i kombination med rektangulära gräsytor, allt avgränsat av låga formklippta häckar av måbär och pyramidformade träd. De föreslagna tujorna kom dock aldrig att planteras. Planteringarna som syns på planen låg på uppbyggda terrasser intill huvudbyggnaden och nåddes via en stentrappa längs med gräsplanen väster om slottet.

Omedelbart norr om huvudbyggnaden föreslogs en pergola uppförd av stenpelare och planterad med klängväxter. Detta inslag i trädgården, vilket Abelin karaktäriserade som en »arkitektonisk grön gång», var ett återkommande drag i hans trädgårdar.²³ Även om området närmast slottet gjordes om

efter Abelins förslag, behölls de naturliga parkområdena i väster intill Listerbyån och i öster bakom flygeln.

Vägen som omgav rundeln framför slottet kantades också av låga klippta måbärshäckar och formklippta idegransklot markerade på ett symmetriskt sätt slutet på vägen framför slottet. Både vägarna in från väster och den södra uppfarten rätades ut på Abelins plan.

Utvecklingen efter 1950

Under 1950-talet och början av 1960-talet genomfördes en omfattande restaurering och upprustning av området vid Listerbyån i väster och dammarna där. Under denna period planterade Hans Wachtmeister (1913–1995) och trädgårdsmästare Gunnar Pettersson buskage med rododendron, som numera präglar områdena utmed Listerbyån.

År 1984 fick parken ett nytt inslag i form av lusthuset, vilket idag står på kullen i den östra parken med utsikt över åkerlandskapet.

En varsam restaurering av parken genomfördes 2007. Då togs bland annat en igenvuxen siktlinje mot slottet från landskapet i norr fram, avenboksalléerna som markerar den äldsta trädgårdens storlek gallrades från sly och avvikande trädslag och entrén in mot det östra parkområdet förtydligades.

Området söder om slottet innehåller idag flera spår av den äldsta trädgården. Dess forna utbredning går att avläsa i avenboksra-

Figur 12. Lusthuset som uppfördes på askkullen i den östra parken 1984. Foto: Hans Wachtmeister 2006.

derna vilka fortfarande står kvar men som idag har karaktären av allé. Ytterst finns även spåren av den mur som tidigare omgav trädgården. Vid Listerbyån har gångsystemet numera vuxit igen, men de vita broarna lyser i grönskan och vattnet skuggas av månghundraåriga träd. Bortom flygeln möts man i sin tur av de många olika trädslagen, lusthuset, ån och tät grönska, vilket sammantaget skapar en fascinerande stämning av tid som gått.

Slutord

Sammanfattningsvis kan sägas att den trädgårdshistoriska utvecklingen vid Johannishus utgör ett pedagogiskt tvärsnitt av olika århundrandes tycke och smak. Avsaknaden av närbelägna storgods att hämta inspiration från tycks inte hämmat utvecklingen, utan ambitionerna har tvärtom varit omfattande. Att fritt utan konkurrens kunna utvecklas som storgods tycks ha varit mycket gynnsamt även för parken. Ibland sker kanske gestaltning av en plats med fördel i lugn och ro.

Nya parkområden lades under 17–18- och 1900-talen kontinuerligt till i området runt slottet, vilket idag avspeglas i en mycket omfattande parkmiljö. Förändringar har sedan sent 1700-tal utförts med stor hänsyn till den rådande topografin i området runt slottet, och nya ambitioner med parken har i de flesta fall inte påverkat befintliga anläggningar, något som även varit ett rådande förhållningssätt de senaste årtiondena. En unik aspekt är att parken i sina äldsta strukturer innehåller spår av en trädgård som kan kopplas till det tidiga 1700-talet, spår som därmed utgör en viktig del av Blekinges äldsta trädgårdshistoria och också utgör en direkt koppling till perioden av nybyggnation inom det blivande Johannishuskomplexet som präglade tiden efter övergången till Sverige.

Summary

The estate of Johannishus is situated in the south of Sweden and in the province of Blekinge, about 8 kilometres from the city of Ronneby. The main building together with the park represents the province's only example of a well preserved estate environment from the early 18th Century, and was declared as a historic monument in 1982 because of its unique role in the province. Johannishus Park has during 350 years developed in close relation to the main building, the landscape and the surrounding infrastructure. Each century and owner has had an influence on the park, which has resulted in an interesting visible cross-section of 350 years of Swedish garden history. Most noticeable today are the traces from late 19th Century, but in its oldest parts the park contains structures from the early 18th Century. In that way the park represents an important part of the province's oldest garden history.

During the 18th Century a large formal garden existed, which was situated south of the main building. This garden played both an aesthetic and a practical role and was divided into 8 quarters where fruit trees, vegetables and flowers grew. Trimmed hedges, pavilions and arbours (*Carpinus betulus*) surrounded the area and a strict system of walks gave structure to the interior of the garden.

In the early 19th Century, a landscape garden was created close to Listerby River west of the main building. Previously this place had been cultivated with cabbage and used as a large enclosed pasture ground with several fishponds. This changed into a park ca. 1800. The new park was developed and integrated with the natural terrain, and the water was crossed by several bridges and walks. Benches and seesaws were also placed along walkways to enhance the experience during walks.

Around 1840 another park was created in the eastern part of the estate, reflecting the garden ideas of this time, arranged in a natural shape and planted with exotic trees like *Pinus strobus*. In 1860 this park was expanded into the surrounding fields. About 80 new individual trees were planted at that time.

In 1915 the garden architect Rudolf Abelin was engaged to improve the area close to the main building. He made a plan, inspired by the Arts and Crafts movement, which was largely followed and resulted in a rectangular shaped garden close to the western facade, surrounded by strict hedges and trees in pyramid shapes.

Noter

- ¹ Björkquist & Persson 1990, s. 40.
- ² Björkquist & Persson 1990, s. 38.
- ³ JA Kartarkivet. Mapp 3, karta 6.
- ⁴ Torbrand, 1963, s 111–112.
- ⁵ JA Serie 4:14 *Kontrakt med yrkesmän, arrendatorer, avlöningsstater m. m spridda år 1738–1805*.
- ⁶ JA Serie 4:1.
- ⁷ Olausson, Magnus 1993, s. 107.
- ⁸ *Svensk trädgårdskonst under fyrahundra år*, 2000, s. 311.
- ⁹ Olausson 1993, s. 151.
- ¹⁰ JA Kartarkivet Mapp 10, Karta 3.
- ¹¹ Grauers III, 1932, s 4.
- ¹² *Sveriges bebyggelse, landsbygden Blekinge län, del 3*. 1947, s. 127 och 137.
- ¹³ *Ekonomisk Quartalskrift för Blekinge län 1863*, s. 7.
- ¹⁴ JB, Hans Wachtmeister d. y: s minnesanteckningar.
- ¹⁵ LantK, Läns- och sockenkartor akt 16, *beskrivning*.
- ¹⁶ JB, Brev till Agathe Wachtmeister från Hans Wachtmeister 1850-05-11.
- ¹⁷ Grauers 1932 del IV, s. 37.
- ¹⁸ Odaterat brev skrivet av Sigrid Wachtmeister i privat ägo.
- ¹⁹ Waern, 2000, s. 137, 140.
- ²⁰ Abelin 1915, s. 30.
- ²¹ Blennow, 1995, s. 267.
- ²² Waern, 2000, s. 137, 140.
- ²³ Abelin 1915, s. 179.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Arkiv

Lantmäteriet i Karlskrona (LantK)

Läns- och sockenkartor: Hjortsberga socken

akt 16 Sockenkartan 1856

akt 16 Beskrivning

Johannishus godsarkiv (JA)

Serie 1:1, 2:14–15, 2:17, 4:1, 4:14, 4:4, 5:2 a, 5:3, 5:29

Huvudböcker: 1861–62, 1865–67, 1896–97

Kassaböcker: 1869–1871, 1885–85

Kartor:

Mapp 2: Karta 8

Mapp 3: Karta 2, 6

Mapp 4: Karta 3, 4, 5, 7

Mapp 7: Karta 2, 4, 5, 19, 27, 33

Mapp 10: Karta 3, 11

Fotografier

Johannishus Godsbibliotek (JB):

Hans Wachtmeister (1828–1905): Minnesanteckningar,

Brev till Agathe Wachtmeister.

Tryckta källor och litteratur

Abelin, Rudolf 1915. *Herrgårdsträdgården*. Stockholm.

Blennow, Anna-Maria 1995. *Europas trädgårdar*. Lund.

Björkquist, Persson 1990. Förkärla socken. Bondebygd, storgods, riksintresse. *Blekingeboken 1990*. Karlskrona.

Ekonomisk Quartalskrift för Blekinge län 1863.

Grauers, Sven 1956. *Ätten Wachtmeister genom seklerna del III, Grevliga ätten Wachtmeister av Johannishus*. Stockholm.

Loudon, John Claudius 1835. *Encyclopedia of gardening. Theory and practise*. London.

Müller, Daniel 1848. *Trädgårdsskötsel*, del 1, Stockholm.

Olausson, Magnus 1993. *Den Engelska parken i Sverige under gustaviansk tid*. Stockholm.

Torbrand, Dagny 1963. *Johannishus fideikommiss intill 1735*. Uppsala.

Waern, Kolbjörn 2000. Rudolf Abelin. Ur *Svensk Trädgårdskonst under fyrahundra år*. (red.) Andersson, Thorbjörn, Jonstoj, Tove, Lundquist, Kjell. s. 136–146

Wachtmeister, Hugo 1915. *Anteckningar och bref från Carl Johanstiden. Ur landshövdingen Grefve Hans Wachtmeister den äldres papper*. Stockholm.

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund. E-post: gert_jeppsson@hotmail.com

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <http://www.tidskriftenale.nu>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2015, 250 kronor, kan insättas på plusgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medgives endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Fil.dr Bengt Söderberg, Lund, ordf.
Universitetslektor Björn Magnusson
Staaft, Lund, v.ordf.

Fil.dr Bodil Persson, Lund, sekr.
VD Anders Persson, Lund, v.sekr.
Fil.dr Elisabeth Reuterswärd, Lund,
skattmästare

Universitetslektor Gert Jeppsson, Lund,
redaktör

Fil.dr Kerstin Arcadius, Malmö
Professor Lars Berggren, Lund
Docent Karl Bergman, Hammenhög
Fil.dr Solveig Fagerlund, Viken

Professor Tomas Germundsson, Lund
Antikvarie Mikael Henriksson, Ronneby
Museichef Per Karsten, Lund
Landsarkivarie Göran Kristiansson, Lund
Processledare Samuel Lindeborg,
Vessigebro
Fil.dr Johan Lundin, Malmö
Landsantikvarie Barbro Mellander,
Kristianstad
Kulturmiljödirektör Mats Riddersporre,
Malmö
Professor Sten Skansjö, Lund
Fil.dr Pablo Wiking-Faria, Varberg

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

Förord

1

GERT JEPSSON

Skånska slottsträdgårdar under 1600-talet
Försök till en inventering

2

ÅSA KLINTBORG AHLKLO

Med Maclean i trädgården

17

KATHARINA JESCHKE HENRIKSSON

Trädgården och parken vid Johannishus slott i Blekinge

30

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-runa – i runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i Skåne, Halland, Blekinge och på Bornholm.